

ЕВРОПСКИ НАЧЕЛА ЗА КВАЛИТЕТ за интервенции финансирани од ЕУ со потенцијално влијание врз културното наследство

Ревидирано издание ноември 2020 година

ЕВРОПСКИ НАЧЕЛА ЗА КВАЛИТЕТ
за интервенции финансирани од ЕУ
со потенцијално влијание врз културното наследство

Ревидирано издание ноември 2020 година

ICOMOS

Европски начела за квалитет за интервенции финансирани од ЕУ со потенцијално влијание врз културното наследство

Подготвено од група експерти составена од:
Елена Димитрова (ИКОМОС Бугарија),
Мари-Лор Лавенир (ИКОМОС Меѓународен секретаријат),
Пол Мекмахон (ИКОМОС Ирска),
Баиба Морниеца (ИКОМОС Латвија),
Стефано Франческо Мусо (ИКОМОС Италија - Претседавач),
Гергели Наѓ (ИКОМОС Унгарија)
Кристоф Раухут (ИКОМОС Германија),
Грелан Д. Рурк (Одбор на ИКОМОС),
Ерминија Шакитано (Европска комисија) и
Бенедикт Селфлах (ИКОМОС Белгија).

Со поддршка од првото издание од:
Џун Табороф (ИКОМОС ОК) и
Морин Тиболт (ИКОМОС Меѓународен секретаријат)
и за ревидираното издание од:
Грелан Рурк и Бенедикт Селфлах (уредници),
Доминик Шнајдер и Флоренс Бабикс (ИКОМОС Франција) за француската верзија и
Лусил Смирнов (ИКОМОС Меѓународен секретаријат).

Поддршката на Европската комисија за изработка на оваа публикација не подразбира и одобрување на содржината која ги одразува единствено ставовите на авторите, а Комисијата не е одговорна за каква било употреба на информациите содржани во неа.

Објавено од: ИКОМОС Меѓународен секретаријат
Дизајн и распоред: Ванеса Париз
Фотографија, Насловна фотографија: Катедралата Нотр Дам Париз,
април 2019 година
© DavidBordes / DRAC Ile de France

ICOMOS
International Council on Monuments and Sites
11 rue du Séminaire de Conflans
94220 Charenton-le-PontFrance
Тел.: 33(0)141941759
secretariat[at]icomos.org www.icomos.org

ISBN за електронското издание: 978-2-918086-65-9
ISBN за печатеното издание: 978-2-918086-66-6
© ICOMOS 2020 год.

Содржина

ИЗВРШНО РЕЗИМЕ	5
ГЛАВНИ ПРЕПОРАКИ	7
1 Вовед	13
2 Согледувања за квалитетот на интервенциите врз културното наследство	19
2-1 Преглед: дефиниции и опсервации	19
2-2 Начела и стандарди	22
2-3 Промовирање на начелата за квалитет во светот што брзо се менува	27
3 Обезбедување квалитет на интервенциите врз културното наследство	31
3-1 Програмирање на ниво на ЕУ и на национално ниво	31
3-2 Проектни програми и тендери	34
3-3 Проектирање	36
3-4 Набавки	39
3-5 Спроведување	41
3-6 Мониторинг и евалуација	43
4 Зајакнување на двигателите за квалитет	47
4-1 Управување	47
4-2 Проценка и ублажување на ризикот	49
4-3 Истражување	51
4-4 Образование и наука	54
4-5 Наградување на квалитетот	55
КРИТЕРИУМИ ЗА ИЗБОР НА ПРОЕКТИ СО ПОТЕНЦИЈАЛНО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО	57
Референци	63
Најнови документи на ЕУ поврзани со културно наследство	63
Текстови за поставување меѓународни стандарди поврзани со културното наследство	66
Дополнителни референци поврзани со некои специфични подтеми	70

“...ако не можете да си дозволите мермер;
користете каенски камен, но од најдоброто наоѓалиште;
ако не користите камен, тогаш користете тула, но најдобрата тула;
секогаш претпочитајќи нешто добро од понизок ранг, наместо нешто
лошо од повисок ранг на работа или материјал;
бидејќи така не само што ја подобрувате работата и подобро го искористувате
секој материјал;
туку тоа е почесно, ненаметливо и е во хармонија со другите праведни,
возвишени и човечки начела ...”

Џон Раскин, Седумте лампи на архитектурата - *The Lamps of sacrifice*,
London: Smith, Elder, and Co., 1849 година, стр. 20

ИЗВРШНО РЕЗИМЕ

Овој документ *Начела за квалитет* произлегува од работата на група експерти составена од Меѓународниот совет за споменици и локалитети (ИКОМОС), со мандат од Европската комисија, а во рамките на Водечката иницијатива на Европска Унија (ЕУ) за Европската година на културно наследство 2018, „Негување на наследството: развивање стандарди за квалитет за проекти финансирани од ЕУ кои имаат потенцијал да влијаат врз културното наследство“.

Главната цел на документот е да обезбеди насоки за начелата за квалитет за сите засегнати страни кои се посредно или непосредно ангажирани во интервенции финансирани од ЕУ, а кои можат да влијаат врз културното наследство, градителското наследство и културните предели. Засегнатите страни се: европските институции, управните органи, меѓународните организации, граѓанското општество, локалните заедници, приватниот сектор и експертите.

Документот се фокусира на основното прашање за квалитет, резимирајќи ги клучните концепти, меѓународните повелби, европските и меѓународните конвенции и стандарди, како и промените во разбирањето и конзерваторската пракса за културното наследство. Наведени се еколошките, културните, социјалните и економските придобивки што произлегуваат од примената на начелата за квалитет.

Имајќи предвид дека преземањето одговорност за културното наследство како општо добро е предуслов за квалитет, се предлага донесување мерки за квалитет преку подигнување на свеста и зајакнување на спроведувањето на начелата и стандардите за конзервација во секоја етапа од проектниот циклус - од програмирање до евалуација.

Документот ја препознава потребата од развивање на можностите на вклучените засегнати страни. Забележани се главните области, поврзани со програмирањето, проектирањето, спроведувањето,

управувањето, проценката на ризик, истражувањето, едукацијата и обуката. Во секоја од темите се претставени клучните резултати од истражувањето, како и конкретни препораки.

Главните препораки може да се сумираат како што е прикажано на следната страница. На крајот на документот се наоѓа збир на *Критериуми за избор*, како алатка за носителите на одлуки за проценување на квалитетот на проектите со потенцијално влијание врз културното наследство.

Ова ревидирано издание на документот *Начела за квалитет* ги користи дополнителните информации добиени од партнерите и засегнатите страни, особено оние од состаноците на експертите одржани за време на романското и германското претседателство со ЕУ.

ИКОМОС се надева дека *Начелата за квалитет* и *Критериумите за избор* ќе се користат од страна на институциите на ЕУ, земјите-членки и другите и опстојува во намерите да ги поддржи таквите напори.

ГЛАВНИ ПРЕПОРАКИ

Начела и стандарди

- 1 Сите засегнати страни вклучени во конзервацијата на културното наследство треба да се придржуваат кон меѓународните повелби и упатства за културното наследство.
- 2 Текстовите за воспоставување на стандардите и документите со насоки за културното наследство, креирани од УНЕСКО, Советот на Европа, ИКОМОС, ЦЕН и други надлежни организации, треба да бидат достапни бесплатно преку интернет и е-публикации или дигитални алатки.

Унапредување на начелата за квалитет

- 3 Културните вредности треба да се користат со должна почит со цел да се заштитат и да станат инспирација за локалните заедници кои се нивни носители, како и за идните генерации.
- 4 Признавањето на културното наследство како општо добро и одговорност треба да биде предуслов за квалитет. Конзервацијата на културното наследство треба да се сфати како долгорочна инвестиција за општеството.
- 5 Културните вредности треба да се заштитат при проценката на вкупните трошоци и придобивки од зафатите кои се преземаат врз нив и да се земат предвид барем на еднаква основа со финансиската вредност.

Програмирање на ниво на ЕУ и на национални нивоа

- 6 Заштитата на културното наследство треба да се вгради во програмирањето на ниво на ЕУ и на национално ниво на еднаква основа со другите цели.
- 7 Активностите за програмирање и финансирањето од ЕУ за културно наследство треба да се засноваат врз темелни истражувања и анализи.
- 8 Земјите-членки треба да ги вклучат своите национални институции за културно наследство од почетокот на фазата за програмирање/переговарање и во сите последователни фази.
- 9 Треба да се стават на увид сите успешни програми и проекти на национално и регионално ниво, за ЕУ да може да поттикне споделување на добри практики меѓу земјите-членки.
- 10 Приоритетите за избор на проекти за финансирање мора да бидат во согласност со *Европските начела за квалитет за интервенции врз проекти финансирани од ЕУ со потенцијално влијание врз културното наследство*, влијанието врз културното наследство и со стратешките политики за заштита на културното наследство и истите мора да се одобрени од националните институции одговорни за културното наследство.
- 11 Треба да се земе предвид финансирањето на проекти од мал обем, како и двостепениот процес на одлучување за поголемите проекти.

Проектни задачи и тендери

- 12 Проектните задачи и тендерите треба да го зајакнат пристапот за конзервација т.е. предлозите да се усогласат со *Критериумите за избор* од овој документ за *Начела за квалитет*, со цел да се унапреди културното наследство и неговите вредности.
- 13 Проектните задачи и тендерите треба да ја почитуваат автентичноста во нејзините материјални и нематеријални аспекти и зачувување на културните вредности.
- 14 Проектните задачи и тендерите треба да ги наведуваат директните и индиректните влијанија на преземените зафати врз културното наследство како дел од анализите на ризиците, со предлагање мерки за нивно ублажување. Тие, исто така, треба да вклучуваат план за конзервација и одржување, како и долгорочен мониторинг, но и бизнис план, особено за големи проекти и да ги објаснат потенцијалните придобивки за јавноста.

Проектирање

- 15 Предлог-проектите треба да наведат на кој начин постојниот статус, вредностите и состојбата на културното наследство се интегрирани во проектот, објаснувајќи ги причините за сите предложени интервенции. Треба да се земе предвид идентификацијата на ризиците, проблемите и можностите што се појавуваат во врска со проектот и неговиот контекст.
- 16 Секогаш кога се неопходни дополнителни елементи или нова употреба на културното наследство, проектот треба да обезбеди рамнотежа, усогласеност и/или контролиран дијалог помеѓу културното наследство и новите елементи, почитувајќи ги постојните вредности.
- 17 Можностите за нови функции, треба да го почитуваат и да се компатибилни со локалитетот/споменикот, да одговорат на потребите на заедницата и да бидат одржливи.
- 18 Проектите и планирањето треба да ја истакнат потребата за тековно одржување и да го зајакнат капацитетот на локалните заедници за грижа за нивното наследство.
- 19 Проектите финансирани од ЕУ треба да ги почитуваат вредностите и договорите на ЕУ. Реконструкција може да се финансира само во исклучителни околности, доколку проектот е во согласност со *Критериумите за избор* од овој документ за *Начела за квалитет*.

Набавки

- 20 За време на спроведувањето на набавките од страна на корисниците на проектот, треба да се примени систем со две (одделни) пријави за рангирање на техничката понуда одделно од финансиската, давајќи приоритет на првата (техничката).

Спроведување

- 21 Фазата на спроведување треба да се изведува според *Начелата за квалитет*.
- 22 Планот за имплементација и управувачката структура на проектот треба да бидат јасно дефинирани и договорени, но треба и да овозможуваат корекции на активностите и ефикасна употреба на ресурсите. Треба да се користат компатибилни материјали, како и добро испробани техники, поддржани од научни податоци и искусно докажани. Треба да се вклучи и одредба за непредвидени ситуации за сите дополнителни потреби (на пример, истражување, тестирање на материјали).
- 23 Треба да се воспостават наменски канали за комуникација меѓу сите страни вклучени во проектот. За таа цел може да се назначи и посебен претставник за конзерваторските работи.
- 24 Процесот на имплементација треба да биде целосно документиран и архивиран за во иднина да е достапен како референца.

Мониторинг и евалуација

- 25 На крајот на проектот треба да се спроведе независна евалуација со експерти за културно наследство што ќе вклучува испитување на културните, техничките, социјалните, економските и еколошките резултати и влијанијата врз локалните заедници. При евалуацијата на мали нискобуџетни проекти, треба да се примени помалку оптоварувачки пристап. Непочитувањето на *Начелата за квалитет* треба да предизвика корективни дејствија.
- 26 Мониторингот треба да се спроведува во редовни интервали. По завршување на проектот, во разумен временски интервал, треба да се направи долгорочна евалуација во однос на одржливото управување и одржување.
- 27 Во соодветните фази на процесот треба да се обезбедат соодветни ресурси за независна евалуација од страна на специјализирани и компетентни експерти за културно наследство.

Управување

- 28 Иницијативите за културно наследство финансирани од ЕУ треба да го олеснат учеството на граѓанското општество и заедницата.
- 29 Регулативите за достапните фондови треба да го поттикнат финансирањето на проектите за културно наследство и да ги прифатат нивните специфики.

Проценка на ризиците и мерки за ублажување на ризиците

- 30 Европската комисија и земјите-членки треба да истражат и да предложат прилагодена политика за управувањето со ризици за проекти за културно наследство (и за проекти што влијаат врз културното наследство), бидејќи сеопфатните проценки на ризиците се основа за успешноста на проектите за културно наследство.

Истражување

- 31** Техничката, административната и финансиската поддршка за интегрирана политика за истражување и заедничко програмирање на културното наследство во Европа треба да се зголемат, бидејќи тоа ќе помогне да се концептуализира европската димензија на културното наследство. Треба да се спроведат истражувања за финансирање на интервенции врз културното наследство и нивното влијание врз квалитетот. Значителни социјални и економски придобивки може да донесат и синергиите со други програми за финансирање од ЕУ.
- 32** Финансирањето истражувања на макро ниво (трендови, влијанија) треба да се одвои од финансирањето на микро ниво (студии на случаи и споредба на добри практики) како поддршка на процесот на програмирање на ниво на ЕУ, на национално и на регионално ниво и да се обезбедат потребните информации пред да се преземе каков било проект.
- 33** Со цел искористување на истражувањата за партиципативно планирање, интегрирано управување со културното наследство и развој на мерки за паметна технологија, треба да се развијат трансдисциплинарни програми за истражување и да се подобри пренесувањето на знаењата од областа на општествените и хуманистичките науки. Програмите за истражување на ЕУ треба да овозможат достапност на резултатите од истражувањата поврзани со културното наследство за професионалците од областа на културното наследство, особено преку употребата на архиви со отворен пристап, како што е отворената архива на ИКОМОС.
- 34** Европското истражување за заштита на културното наследство треба да обезбеди соодветни инструменти за финансирање и на проекти од мал обем.
- 35** SoPHIA, Социјалната платформа од програмата Хоризонт 2020 за проценка на влијанието и квалитетот на интервенциите врз европската историска средина и културното наследство треба да се базираат на овде наведените *Начела за квалитет*.

Едукација и обука

- 36** Едукацијата и обуките, како и иницијативите и програмите во сферата на културното наследство треба да бидат во согласност со релевантните меѓународни стандарди и упатства во оваа област и треба да имаат редовно ажурирани наставни програми, со цел да се во тек со техничките достигнувања и иновации.
- 37** Доколку е изводливо, треба да се воспостави одредба за проекти за културно наследство финансирани од ЕУ на тема обука за конзервација или шеми за развивање на вештините во рамките на самата проектна задача и тендерската документација за проектите.
- 38** Корисно би било да постои и редовно ажуриран информативен систем за најрелевантните европски институции и образовни организации, како и курсевите, иницијативите и програмите кои тие ги нудат во сферата на

културното наследство.

- 39** Институциите и иницијативите за едукација и/или обука за лицата вклучени во конзервацијата (урбанистички планери, инженери, архитекти, пејзажни архитекти, дизајнери за ентериер, занаетчији) во своите главни наставни програми треба да вклучуваат и конзервација. Разбирањето на културното наследство треба да биде дел од секоја образовна програма на сите нивоа.

Наградување на квалитет

- 40** Европската комисија треба да ги разгледа можностите за воспоставување посебна европска награда за квалитет при спроведувањето зафати врз културното наследство финансирани од ЕУ, во сообразност со веќе постојните шеми и награди.

1 Вовед

Културното наследство на Европа е ресурс за општеството, кој ги задржува и пренесува многубројните и разновидни културни вредности за идните генерации во светот.

¹ CHCfE Consortium, *Cultural Heritage Counts for Europe*, 2015 година. Достапно на: <http://blogs.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope/outcomes/>

² Commission Staff Working document SWD (2018 година) 491 final, *European Framework for Action on Cultural Heritage*. Достапно на: https://ec.europa.eu/culture/content/european-framework-action-cultural-heritage_en

³ *Universal Declaration of Human Rights*, Прогласена од Генералното собрание на Обединетите нации во Париз на 10 декември 1948 година. Достапно на: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

Направената анализа¹ на европско ниво предочи докази за многуте придобивки од инвестициите во културното наследство за широк спектар на области за креирање политики, а кои позитивно влијаат врз креирањето работни места, врз одржливиот развој, идентитетот, регионалната атрактивност, креативноста и иновациите, туризмот, квалитетот на животот, образованието и доживотното учење, како и врз социјалната кохезија. *Европската рамка за акција за културното наследство*² ја нагласува потребата од усвојување холистички и интегриран пристап кон креирањето политики за културното наследство, интегрирање на грижата, заштитата, интерпретацијата и соодветната употреба на културното наследство во сите политики, програми и акции, со што се овозможуваат придобивки во четирите области за одржлив развој: економија, култура, општество и животна средина. Ваквиот пристап е во согласност со *Универзалната декларација за човекови права*³ и вредностите на ЕУ утврдени со Договорите.

Културното наследство треба да се разбере во неговото пошироко значење, опфаќајќи ја и материјалната димензија (од поединечен споменик до културен предел) и нематеријалната димензија (од духот на местото до практиките).

Кога станува збор за употребата на материјалното наследство, а во согласност со УНЕСКО и ИКОМОС, конзервацијата е сеопфатен термин кој вклучува голем број активности за заштита, конзервација, реставрација, (повторна) употреба, интерпретација и управување.

Културното наследство „има вредности само по себе“: кои не се само материјални, бидејќи вметнуваат идеали, значења, спомени, традиции, можности и

вредности кои претставуваат заеднички извор на сеќавања, разбирање, специфики, дијалог, кохезија и креативност за Европа и за целиот свет.

Културното наследство е важно за Европејците: над 80 проценти сметаат дека е важно за нив лично, за нивната локална заедница, за нивниот регион и за нивната земја⁴. Речиси три четвртини од Европејците сметаат дека јавните власти треба да доделат повеќе ресурси за европското културно наследство, а голем број сметаат дека националните власти, ЕУ и локалните и регионалните власти треба да сторат повеќе за да го заштитат европското културно наследство⁵.

Европската Унија ја поддржува конзервацијата на културното наследство⁶. Нејзините програми и активности имаат за цел да обезбедат рамномерен развој, истовремено почитувајќи ја разновидноста и уникатноста на националните, регионалните и локалните култури. Придонесот на културното наследство за одржливиот развој е широко признат. Заради тоа, сферата на културното наследство добива помош од многу политики и активности на ЕУ надвор од оние кои се директно поврзани со културата, како што се оние поврзани со регионалниот и урбаниот развој, социјалната кохезија, земјоделството, поморските прашања, животната средина, туризмот, образованието, управувањето со ризиците од катастрофи, дигиталната агенда, истражувањето и иновациите⁷.

Европската година на културното наследство во 2018 година понуди можност да се прикажат многу примери за успешни интервенции финансирани од ЕУ за културното наследство. Во рамките на програмите на Европскиот фонд за регионален развој (ЕРДФ) од 2014-2020 година, беа доделени околу 6 милијарди евра за инвестиции за развој и промовирање на културата, културното наследство и креативните индустрии. Интервенциите се движат од возобновување на напуштените села⁸, па сè до рехабилитација на историски градови, до унапредена пристапност до културните добра - и физички и културно. ИНТЕРРЕГ програмата на ЕУ поддржува прекугранични, меѓурегионални и проекти за соработка кои се

⁴ European Commission, *Special Eurobarometer 466 on Europeans and cultural heritage*, 2017 година. Достапно на: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2150_88_1_466_ENG

⁵ *Op. cit.*: National authorities (46%); the EU (40%); local and regional authorities (39%).

⁶ Член 3(3) од Договорот на Европската Унија (ТЕУ) наведува дека Унијата ја почитува нејзината богата културна и јазична разновидност и ќе се осигура дека културното наследство во Европа е заштитено и унапредено. Член 167 од Договорот за функционирање на Европската Унија (ТФЕУ) ѝ дава задача на Унијата да придонесе кон развојот на културите на земјите-членки, притоа почитувајќи ја нејзината национална и регионална разновидност, а истовремено истакнувајќи го заедничкото културно наследство. Акцијата на Унијата е насочена кон поттикнување на соработка помеѓу земјите-членки и, доколку е потребно, поддржување и надополнување на нивното дејствување во областа на, меѓу другото, подобрувањето на знаењето и ширењето на културата и историјата на европските народи и конзервацијата и заштитата на културното наследство од европско значење.

⁷ European Commission, *Mapping of Cultural Heritage Actions in European Union policies, Programmes and Activities*, август 2017 година. Достапно на: https://www.open-heritage.eu/wp-content/uploads/2018/12/2014-heritage-mapping_en.pdf

⁸ За повеќе информации, види: <https://ec.europa.eu/info/eu-regional-and-urban-development>. Информации за European Commission's REGIOSTARS Awards достапно на: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/regio-stars-awards/#4

⁹ Interact Programme, *Connecting Cultures, Connected Citizens*, 2018 година. Достапно на: <http://www.interact-eu.net/library/e-book-connecting-cultures-connected-citizens/pageflip>

фокусираат на културното наследство. Инвестирањето во културното наследство е една од најпопуларните теми во рамките на Европските проекти за територијална соработка⁹.

Инвестициите во инфраструктурата, руралниот и урбаниот развој, рударството и енергетскиот сектор, меѓу другото, сепак можат да го загорзат културното наследство доколку не се преземат соодветни мерки за проценување и ублажување на таквото влијание. При обидите да му се даде нов живот на наследството, може да дојде до несоодветно решавање на прашањата поврзани со автентичноста и реконструкцијата, со што ќе се избришат векови историја и културни вредности. Прекумерниот туристички притисок, лошо управуваниот туризам и развојот поврзан со туризмот можат да ја загорзат физичката природа, интегритетот и значајните карактеристики на вредноста на одредено културно добро и локалитет. Изнаоѓањето рамнотежа помеѓу заштитата и конзервацијата од една страна и динамичните пристапи за пристојно и компатибилно (повторно) користење и управување од друга страна, е од суштинска важност за да се обезбеди одржливост на овој необновлив ресурс за европската економија, култура, општество и животна средина.

На тој начин, долгорочна цел е да се проценат сите проекти финансирани од ЕУ кои директно или индиректно вклучуваат културно наследство за кои е извршена проценка на влијанието, со цел да се обезбеди квалитетот на интервенциите. За поддршка на оваа амбиција, ЕУ треба да подготви методолошки алатки и насоки и да ги ангажира вклучените власти во промоцијата на оценките на влијанието.

Значењето на ова беше препознаено од Европскиот парламент, кој, во својата Резолуција од септември 2015 година, ја повика Комисијата „да вклучи во насоките за управување на следната генерација на структурни фондови за културно наследство, задолжителен систем за контрола на квалитетот, кој ќе се применува во текот на целиот животен тек на проектот“¹⁰. Советот на ЕУ, исто така, ја покани Комисијата, „при планирање, спроведување и

оценување на политиките на ЕУ, да продолжи да го зема предвид нивното директно и индиректно влијание врз унапредувањето, конзервацијата и заштитата на европското културно наследство, а особено потребата од квалитетни упатства со цел да се осигура дека инвестициите на ЕУ не ги оштетуваат или намалуваат вредностите на културното наследство¹¹.

10 Резолуција на Европскиот парламент од 8 септември 2015 година Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe (2014/2149(INI),P8_TA(2015)0293).

11 Заклучоци на Советот за потребата за истакнување на културното наследство преку политиките во ЕУ (2018/C196/05).

12 За повеќе информации за 10-те водечки иницијативи, види: https://europa.eu/cultural-heritage/node/683_en.html

13 *Cherishing heritage - Quality principles for intervention on cultural heritage*, четврток 22 ноември – петок 23 ноември 2018 година, Auditorium Santa Margherita, Dorsoduro 3689 - 3012 3 Venice, Italy.

14 *European Heritage: Shared experience and regional specificities*, 10 април - 13 април 2019 година, Sighişoara, Mureş County, Romania (Достапно на: https://patrimoniu.ro/images/conferinta-Sighisoara/RO-PRES_EH_Concept-Note_EN.pdf) and *Promoting Europe's Cultural Heritage and Cultural Diversity Who? How? With whom?*, Online Expert Hearing, понеделник 13 јули - вторник 14 јули 2020 година (Достапно на: <https://www.eu2020.de/eu2020-en/events/-/2354184>).

За овој документ за *Начела за квалитет*

Овој документ произлегува од работата на група експерти составена од ИКОМОС, под мандат на Европската комисија (ЕК) и во рамките на Главната иницијатива на Европска Унија (ЕУ) на Европската година „Негување на наследството“, која беше покрената по повод Европската година на културно наследство од 2018 година¹². Исто така, ги зема предвид дискусиите од работилницата одржана со експерти и носители на одлуки во Париз во мај 2018 година, за време на која беа презентирани примери за да се посочат факторите за успех и тесните грла во интервенциите врз културното наследство. Тој дополнително ги разгледува коментарите и предлозите добиени по конференцијата „Негување на наследството“ во Венеција во ноември 2018 година¹³ за да започне јавна дебата по ова прашање.

Ревидираната верзија на изданието на *Начелата за квалитет* ги содржи повратните информации добиени по состаноците на експертите одржани за време на романското и германското претседателство¹⁴. Основните начела и пораки не се променети, но укажувањата за пристапност, човекови права, регионална разновидност и занаети се поексплицитни. Препораките беа разгледани, а појаснети се оние кои се однесуваат на истражувањето, образованието и обуката.

Воведот е проследен, во Дел 2, со преглед на клучните концепти, начела и пристапи, како и со резиме на постојните стандарди поврзани со квалитетот при конзервација, реставрација, (повторна) употреба и унапредување на културното наследство. Делот 3 разгледува како начелата за квалитет за интервенции врз културното наследство може да се спроведат во проекти финансирани од ЕУ од почетокот до завршувањето (познато како „животен тек на проектот“). Делот 4 идентификува надворешни фактори кои имаат влијание врз квалитетот, имено управувањето, проценката на ризик, истражувањето, образованието и

обуката и наградувањето на квалитетот. Накусо речено, *Критериумите за избор* даваат насоки за начелата за квалитет за засегнатите страни кои се директно или индиректно ангажирани во заштитата и управувањето со наследството финансирано од ЕУ (на пример, европски институции, управните органи¹⁵, граѓанското општество и локалните заедници, приватниот сектор и експертите). Специјалниот извештај на Европскиот суд на ревизори за инвестициите на ЕУ во културни локалитети¹⁶, доколку се преземе, исто така, ќе го унапреди квалитетот на интервенциите финансирани од ЕУ. Заклучоците на Советот усвоени на 29 јуни 2020 година се првиот чекор¹⁷.

ИКОМОС се надева дека *Начелата за квалитет и Критериумите за избор* ќе се користат од институциите на ЕУ, земјите-членки и други и ги поддржува таквите напори.

15 Според Европската комисија, „Управен орган може да биде национално министерство, регионален орган, локален совет или друго јавно или приватно тело што е номинирано или одобрено од една земја-членка“. European Commission, EU regional and urban development, речник, достапен на: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/m/managing-authority

16 European Court of Auditors, Special report 08/2020, *EU investments in cultural sites: a topic that deserves more focus and coordination*. Достапно на: <https://www.esa.europa.eu/en/Pages/DocItem.aspx?did=53376>

17 Council Conclusions on the European Court of Auditors special report No 08/2020, усвоен на 29 јуни 2020 година. Достапно на: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9251-2020-INIT/en/pdf>

2 Согледувања за квалитетот на интервенциите врз културното

Овој дел ги резимира клучните концепти и европските и меѓународните конвенции и повелби, како и промените во разбирањето и конзерваторската пракса за наследството.

2-1 Преглед: дефиниции и опсервации

Дефинирањето на „квалитетот“¹⁸ во интервенциите врз културното наследство е клучно.

Посветеноста кон квалитетот на културното наследство има долга историја. Двигатели на квалитетот се и честопати биле самите практичари – занаетчи, архитекти, инженери – но и сопствениците, институциите, владините тела итн. Особено од крајот на деветнаесеттиот век, се посветува големо внимание на прашањата за квалитет при конзервацијата на историски споменици и археолошки локалитети. Повеќе од еден век подоцна, дефинирањето на квалитетот во контекст на интервенциите врз културното наследство ги надмина архитектонските и техничките прашања на ниво на поединечни градби и поттична пошироки еколошки, културни, социјални и економски размислувања за локалитетите и нивната околина.

Што се однесува до материјалното наследство, квалитетот не само што се потпира врз самата интервенција, туку и врз поставените предуслови, транспарентноста на процедурите, фазите на проектирање и врз документацијата на проектот. Тој, исто така, зависи и од целосноста, продлабоченоста, деталноста и точноста на информациите и техничките спецификации и економските параметри на секој предлог за интервенција, како и од постојаниот мониторинг на процесите на донесување одлуки.

18 Речникот Кембриџ ги дава следните дефиниции за „квалитет“: „колку е добро или лошо нешто“, „висок стандард“, „степенот на извонредност на нешто, честопати и висок степен“. Cambridge Dictionary, Cambridge: Cambridge University Press, 2019 година. Достапно на: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/quality> Речникот Ларус (2020 година) ги дава следните дефиниции [француски]: « Ce qui rend quelque chose supérieur à la moyenne » ; « Chacun des aspects positifs de quelque chose qui font qu'il correspond au mieux à ce qu'on en attend » ; « Trait de caractère, manière de faire, d'être que l'on juge positif » . Достапно на: <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais>.

Процесите на квалитетните интервенциите се подеднакво критични. Обично, тие вклучуваат подготовка на прелиминарна, а потоа и сеопфатна анализа и дијагноза на вредноста на наследство и неговиот контекст. Ваквата студија за изводливост (физибилити студија) дефинира: јасни и реалистични цели на проектот; потенцијални вредности за различни засегнати страни и групи на локални заедници и, каде што е соодветно, за европската кохезија; закани за неговата состојба и процесите на уништување; чувствителноста кон промените без загуба на културните вредности; план за консултации во заедницата; интерпретација и презентирање на неговото значење; формулација на бизнис предлог за интервенција; финансиска и економска одржливост; начела за одржливост и пристапност; и правни и регулаторни насоки. Студијата за изводливост е проследена со детално проектирана интервенција, избор на потребните вештини, проценка на ризиците, изработка на план за управување и рамка за мониторинг-евалуација. Транспарентноста на изборот на проектите што треба да се финансираат и развивањето на процедурите за мониторинг и евалуација се исто така клучни фактори за квалитет.

Меѓу важните документи насочени кон поставување на меѓународните принципи е *Венецијанската повелба за конзервација и реставрација на споменици и локалитети* (1964 година), која беше насочена кон експертите и во суштина ги воспостави клучните концепти и пристапи за конзервација и реставрација на културното наследство (на пример, дефинирање на автентичноста, оригиналноста, културното значење и употребата на споменците).

Други повелби и документи додадоа детални и различни аспекти на начелата за квалитет. Некои концепти што водат до начела за квалитет се поврзани со човековите права и пристап заснован врз правата¹⁹; на пример, почит за културната разновидност или правото на пристап, учество, уживање и придонес во културното наследство²⁰. Други, како што се правата на идните генерации, правото на пристап до информации, начелата за превенција и претпазливост и принципот

¹⁹ Информација за иницијативата на ИКОМОС Our Common Dignity Initiative е достапна на: <https://www.icomos.org/en/focus/our-common-dignity-initiative-rights-based-approach/57947-our-common-dignity-initiative-rights-based-approach>

²⁰ Report of the independent expert in the field of cultural rights, Farida Shaheed, United Nations, General Assembly, 2011 година (A/HRC/17/38). Достапно на: <https://undocs.org/en/A/HRC/17/38>

²¹ Treaty on the Functioning of the European Union, Article 191(2) TFEU. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016ME/TX-T&from=FR#d1e5075-47-1>

²² Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Council of Europe Treaty Series - No. 199. Достапно на: <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083746>

„загадувачот плаќа“²¹, се заеднички со секторот за животна средина.

Современото размислување за квалитетот на интервенциите врз културно наследство препознава дека:

- Засегнатите страни (граѓаните, јавноста, волонтерскиот и приватниот сектор, политичарите и професионалците во областа на наследството) имаат свои гледишта за квалитетот;
- Квалитетот е концепт од релативна и субјективна природа што може да зависи од перспективата на поединците, заедницата, локалниот или поширокиот контекст, историската и географската локација, културните вредности и целите на планираната интервенција;
- Клучни за постигнување високо ниво на квалитет се дијалогот меѓу засегнатите страни за предложените интервенции врз културното наследство, нивните значења за различните засегнати страни и групи во заедницата и значењето на самиот термин. Затоа, сите информации за проектите финансирани од ЕУ треба да бидат достапни и за јавноста во фазата на планирање на проектите и пред истите да бидат одобрени од кој било надлежен орган.

За да се овозможи заедниците да се во срцето на политиките за културното наследство, како што се залага *Конвенцијата Фаро, Рамковната конвенција на Советот на Европа за вредноста на културното наследство за општеството* (2005 година)²² и Препораката на *УНЕСКО за историскиот урбан пејзаж* (2011 година), потребни се интегрирани и партиципативни пристапи за заштита, интерпретација и управување со културното наследство. Со тоа се подигнува прагот на посакуваниот квалитет во планирањето и спроведувањето на интервенциите за културното наследство.

Квалитетот на културното наследство во секој случај е мулти-димензионален, со вредности поврзани со животната средина, културни, социјални и економски вредности. Поимите културна разновидност, инклузивност и разбирање на нематеријалното

наследство се важни претпоставки за дефинирање на идните активности и интервенции.

2-2 Начела и стандарди

Во секторот за културно наследство, на меѓународно ниво, постојат општо прифатени основни начела за квалитет. Тие се накучо споменати во следниот дел (и во Референците) како заедничка основа за дискусија.

Заедничките вредности ги поткрепуваат заедничките начела

Уште во 1931 година, Заклучоците од Атина²³ ги поставија општите начела за конзервација на културното наследство. Почетните дискусии за основните начела за конзервација и третман на културното наследство беа вкоренети во свеста дека човештвото има заеднички вредности што се сметаат за „заедничко наследство“, дека нашата историска средина ја одразува историјата и традицијата на народите и дека пренесувањето на културно наследство на идните генерации е заедничка одговорност. По Втората светска војна, овие заеднички вредности и концепти беа вградени во конвенциите и договорите за основање на Обединетите нации, УНЕСКО, Советот на Европа и институционалните претходници на денешната Европска Унија.

Договори на ЕУ

ЕУ има за цел високо ниво на заштита и унапредување на квалитетот на животната средина. ЕУ го почитува богатството на нејзината културна разновидност и обезбедува заштита и развој на европското наследство²⁴. ЕУ ги прифаќа концептите за одржлив развој²⁵, наследството на човештвото, правата на идните генерации и заедничката одговорност²⁶. Овие концепти ја креираат рамката за оваа публикација.

Со оглед на тоа што културното наследство е област од примарна надлежност на земјите-членки, ЕУ може само да ја поттикне нивната соработка и, доколку е потребно, да ги поддржи и надополни нивните

²³ The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, adopted at the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Атина 1931 година. Достапно на: <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>

²⁴ Член 3 од Договорот за Европската Унија.

²⁵ Член 3 од Договорот за Европската Унија.

²⁶ Член 5 од Договорот за Европската Унија; Протокол бр. 2 на Договорот за Европската Унија.

²⁶ Член 5 од Договорот за Европската Унија.; Протокол бр. 2 на Договорот за Европската Унија.

²⁷ Член 167 од Договорот за функционирањето на Европската Унија.

²⁸ Член 191 од Договорот за функционирањето на Европската Унија.

²⁹ Види референци.

активности во конзервацијата и заштитата на културното наследство кое е од европско значење. Затоа, потребно е да се размисли за начелата што треба да поддржат интервенции достојни за европско финансирање. Договорите нудат неколку насоки: во рамките на целите за почитување на културната разновидност и заштита и унапредување на европското културно наследство се применуваат начелата на супсидијарност и пропорционалност²⁶ и вклучување²⁷. Концептот на одржлив развој ја предвидува историската средина како главен ресурс и инспирација за развој. Начелата дека дејствувањето треба да се заснова на претпазливост, дека треба да се преземат превентивни мерки и дека штетата врз животната средина, како приоритет, треба да се ублажи од самиот извор²⁸, се подеднакво релевантни за животната средина и за културното наследство.

Текстови за поставување стандарди на УНЕСКО

Како единствена специјализирана агенција на Обединетите нации со специфичен мандат што ја вклучува културата, УНЕСКО е главниот одредувач на стандарди на меѓународно ниво за заштита на наследството²⁹. Конвенцијата за заштита на светското културно и природно наследство од 1972 година (позната и како Конвенција за светско наследство) и Оперативниот водич за спроведување на Конвенцијата за светско наследство (УНЕСКО, 2017 година) го дефинираат видот на природни или културни локалитети што можат да се разгледуваат за впишување на Листата на светско наследство. Со ратификацијата на оваа Конвенција, секоја земја се обврзува не само да ги заштитува културните добра кои се лоцирани на нејзината територија, туку и да го заштитува своето национално наследство. Конвенцијата за светско наследство е дел од поширок збир комплементарни инструменти за поставување стандарди, одобрени во рамките на УНЕСКО, кои вклучуваат други Конвенции, Препораки и Декларации кои се од директно или индиректно значење за културното наследство, што е и намерата на овој документ, како што особено е и Препораката за историскиот урбан пејзаж (2011 година).

Текстови на Советот на Европа за воспоставување

стандарди

Советот на Европа придонесе кон историската средина и конзерваторската пракса за културното наследство во Европа и пошироко, со пет свои конвенции за културно наследство³¹ и повеќе од триесет резолуции и препораки³². *Европската повелба за архитектонско наследство*³³, усвоена во 1975 година, повикува на интегрирано територијално планирање и почитување на социјалната димензија на интервенциите врз културното наследство во градовите и селата и сè уште претставува основен референтен документ.

Друг текст поврзан со работата на Советот на Европа е Декларацијата од Давос од 2018 година *Кон висококвалитетен Баукултур за Европа*, усвоена во рамките на Европската културна конвенција. Декларацијата го нагласува континуитетот помеѓу културното наследство и современото создавање и бара нов интегриран и висококвалитетен пристап за обликување на нашата градителска средина.

Начела за конзервација на културно наследство на ИКОМОС

Доктринарните текстови, резолуциите, декларациите и Етичките принципи³⁴ на ИКОМОС се светски прифатени, клучни документи за квалитет во конзервацијата на културното наследство. Тие се развиени од тимови експерти за културно наследство од сите региони во светот. Тие настојуваат да ги земат предвид регионалните и локалните култури, традиции и променливите контексти. Наменети за професионалците кои работат во сферата на културното наследство, тие не се обврзувачки за земјите, но влијаеле врз меѓународни договори и национални законодавства.

31 Конвенција за заштита на архитектонското наследство на Европа (Гранада, 1985 година); Европската конвенција за заштита на археолошкото наследство (ревидирана) (Валета, 1992 година); Европската конвенција за пејзаж (Фиренца, 2000 година); Рамковна конвенција на Советот на Европа за вредноста на културното наследство за општеството (Фаро, 2005 година); Конвенција на Советот на Европа за прекршоци поврзани со културната сопственост (Никозија, 2017 година). Види референци.

32 Види референци.

33 Европската повелба за архитектонско наследство беше усвоена на 29 септември 1975 година од Комитетот на министри на Советот на Европа и објавена на Конгресот на европското архитектонско наследство (Амстердам, 21-25 октомври 1975 година). Учесниците на Конгресот ја усвоија Декларацијата од Амстердам. Види референци.

34 Види референци.

Резиме на етички и технички упатства на ИКОМОС на тема квалитет

- Разбирање и почитување на културното наследство и неговото значење: употребата и интервенциите врз културното наследство мора да го почитуваат и да го зачуваат карактерот на едно место и неговите вредности.
- Соодветност на студиите за изводливост и деталните планови за конзервација: анализата и дијагнозата на културната вредност се предуслов за каква било интервенција.
- Користење на културна вредност и редовно програмирано одржување: неопходно за продолжување на животниот век на културното добро.
- Превентивна грижа: секогаш е подобра од последователни трауматски интервенции.
- Одржување на автентичност и интегритет: од суштинско значење, дури и во случаи на компатибилна повторна употреба изведена со почит, со цел идните генерации и понатаму да имаат пристап до целосното богатство на секоја интервенција врз културното наследство.
- Колективно и транспарентно донесување одлуки: важните одлуки не ги носи само авторот на проектот, туку тие се резултат на колективно и интердисциплинарно разгледување.
- Истражување на опции: остварливите опции мора внимателно да се истражат, а избраните опции да бидат соодветно оправдани.
- Минимална интервенција: „направи колку што е потребно, но што е можно помалку“.
- Мерки на претпазливост при проектирањето: неопходно, особено ако знаењето/информацијата е недоволна или недостапна.
- Компатибилност на проектните решенија: „користи соодветни материјали, техники и детали“ во однос на материјалните и физичко-хемиско-механичките интеракции помеѓу новото и постојното.
- Реверзибилност на интервенциите: препорачливо и треба да се земе предвид во секој случај.
- Мултидисциплинарност: „потпирање врз вештини и искуство“ од низа релевантни дисциплини.
- Ефикасност: посакуваните резултати мора однапред да се формулираат и договорат.
- Вклучување на заедницата и јавен интерес: мора да се земе предвид во сите фази.
- Пристапност и инклузивност: интерпретацијата треба да биде резултат на недвосмислена соработка помеѓу професионалците од областа на наследството, домаќинот и придружните заедници и другите засегнати страни. Треба да се вложат секакви напори за да се споделат информациите за вредностите и значењето на локалитетот со(неговата) разновидна публика (когнитивна пристапност).

Европскиот комитет за стандардизација (CEN) стандарди

Под покровителство на Европскиот комитет за стандардизација (CEN), експертите од областа на културното наследство од многу европски земји развиваат стандарди за конзервација на движното и недвижното културно наследство³⁵. Целта е да се добие заеднички унифициран научен пристап кон проблемите поврзани со заштита/конзервација на самото културно наследство. CEN стандардите не се добро познати во секторот за наследство, делумно затоа што се достапни само по пат на плаќање.

³⁵ Види референци.

Главни препораки

- 1 Сите засегнати страни вклучени во конзервацијата на културното наследство треба да се придржуваат кон меѓународните повелби и насоки за културно наследство.
- 2 Текстовите за поставување на стандардите и документите со насоки поврзани со културното наследство, изготвени од УНЕСКО, Советот на Европа, ИКОМОС, CEN и други надлежни организации, треба да бидат достапни бесплатно преку интернет и е-публикации или дигитални алатки.

Дополнителни препораки

- CEN стандардите треба да се земат предвид и, онаму каде што е релевантно, да бидат вклучени во Проектните програми на сите договорни документи за интервенции врз културното наследство.
- Исто така, треба да се има предвид стандардот за управување со квалитет ISO-9001.

2-3 Промовирање на начелата за квалитет во светот што брзо се менува

Повеќе од половина век откако *Венецијанската повелба* ги донесе основните начела за конзервација и реставрација на наследството, време е да се разгледаат актуелните пристапи во контекст на новите состојби.

Променлив контекст

Културното наследство се смета за општо добро. Неговата содржина еволуираше од поединечни споменици до цели културни предели, населби, патеки и поврзано нематеријално наследство. Така, покрај големите споменици од големо национално или регионално значење, кои се обично во јавна сопственост, помалите и честопати приватни објекти кои го сочинуваат главниот дел од градителското наследство добија признание дека се важна вредност за урбаните и руралните населби. Следствено, се прошири и опсегот на актерите и засегнатите страни вклучени во процесите кои имаат директно или индиректно влијание врз културното наследство. Сите овие дисциплини придонесуваат за заштитата на наследството: археологија, музеологија, географија, историја на уметност, историја и архиви, архитектура и пејзажна архитектура, инженерство, планирање, економија, антропологија и социологија, право и јавна политика. Напорите за оптимизирање на потенцијалот на вредностите на културното наследство за остварување економски, социјални и културни придобивки се широко распространети. Регенерацијата заснована врз културното наследство што ќе привлече активности и ќе вработува е суштинска за регионалните економски политики. Сето ова укажува на потребата од урамнотежување на заштитата на наследството со социо-економскиот развој преку интегрирани и иновативни стратегии за управување, земајќи го предвид фактот дека културното наследство не е ниту обновливо, ниту заменливо.

Научени лекции

На квалитетот на интервенциите врз културното наследство влијаат бројни фактори.

Културното наследство сè повеќе се смета како ресурс за економски раст, а разновидноста на културните средини и ресурси во земјите-членки на ЕУ претставува извор на богатство. За да се идентификува каков вид на наследство треба да се пренесе на идните генерации, потребна е консултација и со експертите, но и со заедниците и засегнатите страни.

Разбирањето на културните димензии на развојот и улогата на наследството за градење здрави заедници е во основата на постигнувањето високо квалитетна конзервација.

Земјите и регионите кои може да се финансираат од ЕУ имаат заеднички карактеристики, специфични потреби и капацитети и затоа можат да спроведат различни програми. Иако во многу земји на ЕУ националното законодавство и регулативите за културно наследство се добро поставени, спроведувањето на програмите во различни земји е нерамномерно. Во сите земји членки на ЕУ, специјализираните јавни институции имаат одговорност да формулираат и спроведат политики и програми за културно наследство. Имајќи предвид дека овие институции треба да го разгледуваат наследството првенствено од национална перспектива, интервенциите на ЕУ, комплементарно би можеле да обезбедат фокус на европската димензија.

Меѓутоа, недоволниот капацитет во јавниот и приватниот сектор понекогаш негативно влијае врз квалитетот на интервенциите. Фокусот на наследството понекогаш е насочен кон автентичноста и интегритетот на културните добра – кои се, во секој случај, клучни – наместо да го промовираат нивниот придонес кон животот на заедницата. Во други случаи, културното наследство се користи како изговор за изградба на нови градби што може да бидат вон обем или вон контекст. Ова може да резултира со несовпаѓање помеѓу потребите и целите на проектите финансирани од ЕУ.

Главни препораки

- 1 Културните добра треба да се користат со должна почит за да се заштити нивното значење и вредност, но и за да станат инспирација на заедниците и на идните генерации.
- 2 Признавањето на културното наследство како општо добро и одговорност треба да биде предуслов за квалитет. Конзервацијата на културното наследство треба да се сфати како долгорочна инвестиција за општеството.
- 3 При проценувањето на севкупните трошоци и придобивки од интервенцијата, културните вредности треба да се заштитат и да се пресметуваат барем на еднаква основа со финансиската вредност.

3 Обезбедување квалитет на интервенциите врз културното наследство

Ова поглавје ги испитува критичните одредници за квалитетот - на почетокот, во текот на спроведувањето и во пост-проектната етапа. Меѓу нив, клучни елементи се:

- Доследност на интервенциите кон политиките за културно наследство и кон приоритетите и целите за развој на ниво на ЕУ, национално, регионално и локално ниво;
- Јасни цели на проектот;
- Евалуација на можните технички алтернативи;
- Зајакнување на институциите за наследство на национално ниво;
- Евалуација на можностите поврзани со животната средина, културните, социјалните и економските можности, придобивки и влијанија;
- Проценка на ризици;
- Детален план за спроведување;
- Мониторинг и пост-проектна проценка на квалитетот;
- Пост-интервентно одржување и унапредување на локалитетите/добрата со доволно обезбедени средства.

3-1 Програмирање на ниво на ЕУ и на национално ниво

Веројатно најважниот од сите предуслови е разбирањето на одредниците за квалитет во етапата на програмирање на ниво на ЕУ и на национално ниво.

Научени лекции

За време на претходните периоди на финансирање од ЕУ, културното наследство добиваше директни инвестиции, како и индиректно финансирање. Резултатите главно беа оценети како позитивни. Сепак, има простор за подобрување во текот на следната фаза на програмирање на ЕУ. Одговорните институции за

национално наследство, како и европските граѓански организации за културно наследство, треба да бидат консултирани уште на самиот почеток. Тие честопати се консултирани премногу доцна или воопшто не се консултирани, што доведува до негативни ефекти врз наследството. Институциите надлежни за културното наследство може да бидат проактивни доколку знаат кој ги носи одлуките за програмите за финансирање од ЕУ и кои институции и позиции се вклучени, со нивните соодветни улоги и одговорности. За фазата на преговори/консултации на ниво на ЕУ и на национално ниво, потребна е солидна база на докази, со цел да се анализираат алтернативите и потенцијалните влијанија. Ефективното известување и комуникацијата зависат од пристапот до информации од страна на заедниците, засегнатите страни и експертите. Ваквиот пристап го промовира ангажирањето на заедницата. Минималниот праг за финансирање на проекти е исто така клучно прашање, бидејќи и помалите проекти може да имаат големо влијание. Повеќе примери покажаа дека вредноста на наследството може да се зачува и да се понуди негово ново компатибилно и пристојно користење со скромни инвестиции. Во некои случаи, големиот прилив на финансии во релативно кус временски период може да создаде преголеми стимулации, што доведува до неекономично трошење и значително зголемување на трошоците (на пример, во фазата на градба) и губење на вредностите на наследството. Транспарентноста во известувањето и водењето евиденција е од суштинско значење.

Главни препораки

- 6 Заштитата на културното наследство треба да се спроведе во програмирањето на ниво на ЕУ и на национално ниво врз еднаква основа со другите цели.
- 7 Програмската активност и ЕУ финансирањето на културно наследство треба да се засноваат на претходно темелно истражување и анализа.
- 8 Земјите-членки треба да ги вклучат своите национални институции/администрации за културно наследство од почетокот на фазата на програмирање/преговарање и во сите последователни фази.

- 9 Треба да се стават на располагање успешни програми и проекти на национално и на регионално ниво за ЕУ да може натаму да поттикне споделување на добри практики меѓу земјите-членки.
- 10 Приоритетите за избор на проекти за финансирање мора да бидат во согласност со *Европските начела за квалитет за интервенции на проекти финансирани од ЕУ* со потенцијално влијание врз културното наследство и со стратешките политики за заштита на културното наследство и мора да се одобрени од националните институции за културно наследство.
- 11 Треба да се земе предвид финансирањето на проекти од мал обем, како и двостепениот процес на донесување одлуки за поголеми проекти.

Дополнителни препораки

- Програмите што обезбедуваат финансирање за проекти кои влијаат врз вредноста на наследството треба да подлежат на Проценки на влијанието врз наследството (НІА), земајќи ја предвид разликата помеѓу влијанието и проценката на ризикот. Во случај на програми со други цели освен заштита на наследството, а кои имаат потенцијално влијание врз него, треба да се спроведе темелна Проценка на влијанието врз наследството.
- Информациските системи веќе обезбедуваат веродостојни и систематски организирани информации за националните политики и нивната компатибилност со европските правни стандарди. Системите може да се надградат за да содржат и информации за националните програмски документи.
- Важноста на националните институции за наследство во промовирањето квалитетни интервенции треба да се препознае на национално ниво и на ниво на ЕУ со придружна финансиска поддршка. Во некои случаи, координираните советодавни одбори на повеќе мултидисциплинарни нивоа би можеле да помогнат да се избегнат фрагментирани и неекономични планови за финансирање. Долгорочната соработка со меѓународни експертски организации во секторот е потенцијална можност за експертски придонес.

- Пристапот до финансии треба да биде отворен за различни типови на корисници, вклучително и приватниот сектор, но и волонтерските организации, притоа почитувајќи ги ограничувањата за секој вид интервенција врз културното наследство.
- Обезбедувањето средства од ЕУ за првични студии за изводливост овозможува да се развијат добри проекти. Во поединечни случаи ова би било проследено со финансирање на различни фази на развој на проекти (детален проект, спроведување, евалуација).

3-2 Проектни програми и тендери

Спроведувањето соодветни истражувања и анкети и тоа пред да се подготват предлозите за интервенции и проектните програми, условите за работа и тендерите, е од суштинско значење за подобрувањето на квалитетот на резултатите. Затоа, на различни нивоа на процесите, од клучно значење е надлежните органи да подготват добро информирани повици за проектни предлози и документи со насоки за апликантите.

Научени лекции

Примерите за добри практики за успешни интервенции врз културното наследство во Европа сугерираат дека при конзервација на наследството најдобри резултати обезбедуваат: солидното истражување, придржувањето кон насоките за конзервација, бизнис планирањето, вклучувањето на квалификувани специјалисти, консултациите со заедницата, инвестициите во презентации и едукативно програмирање, соодветната документација и мониторингот и управувањето со целиот процес. Институциите надлежни за програмските фази треба да побараат од проектните корисници да ги следат добрите примери и да ги употребуваат овие алатки. Затоа, надлежните за програмирање треба да обезбедат квалитетни проектни програми, јасни и детални конкурси и технички спецификации за тендерите, кои се основните технички и административни елементи што го дефинираат видот на интервенциите.

Важно е овие документи да бидат јасно напишани. Нивната форма и содржина зависат од многу фактори: специфичниот карактер на вредностите на културното наследство; природата на проектот и неговите цели; изворот на финансирање, активностите и услугите што треба да се обезбедат; националното законодавство и регулативите, вклучително и оние за регионален и урбан развој и планирање на користењето на земјиштето.

Истражувањето на проектните корисници при проценката на значењето на вредноста на културното добро треба да вклучува: испитување на документирани и визуелни докази; детално евидентирање на наследството и проценка на состојбата; историски истражувања базирани на директни и индиректни извори; евалуација на механизмите на оштетувањата; и консултации со заедницата и можна усна историја.

На културното наследство честопати индиректно му се пристапува со повици за предлози (конкурси) во други сектори и таму можеби нема да бидат вклучени експертите за наследство со потребните вештини и искуство. Во вакви случаи, надлежните за програмирање имаат одговорност да обезбедат вклучување на експертите.

Главни препораки

- 12 Проектните програми и тендерите треба да го зајакнат конзерваторскиот пристап при што предлозите ќе бидат во согласност со *Критериумите за избор* од овој документ за *Начела за квалитет* со цел одржување на културното наследство и неговите вредности.
- 13 Проектните програми и тендерите треба да ја почитуваат автентичноста во нејзините материјални и нематеријални аспекти и заштитата на културната вредност.
- 14 Проектните програми и тендерите треба да наведуваат директни и индиректни влијанија од интервенцијата врз културното наследство како дел од анализата на ризиците со предложени мерки за ублажување. Исто така, тие треба да вклучуваат конзерваторско одржување и долгорочен план

за мониторинг, бизнис план, особено за големи проекти, како и да ги објаснат потенцијалните придобивки за јавноста.

Дополнителни препораки

- Повиците за проекти финансирани од ЕУ треба да осигураат исполнување на начелата за квалитет утврдени со меѓународните повелби и конвенции за заштита, користење и интерпретација на културното наследство³⁶.

36 Види Дел 2-2.

3-3 Проектирање

Проектот мора да биде израз на разбирање на културното наследство, неговиот контекст и вредности. Новата пристојна и компатибилна употреба на културното наследство треба секогаш да биде јасно и експлицитно поврзана со неговата „вградена вредност“. Ваквото сфаќање исто така влијае на квалитетот. Во секој случај, во фазата на проектирање секогаш треба да биде вклучена ex-ante евалуацијата. Кога се дефинираат целите и се формулира соодветна логика за интервенција, заедно со показателите на перформансите, ex-ante евалуацијата оценува дали образложението за интервенција соодветствува со начелата за квалитет и гарантира веродостоен след на влијание помеѓу дефинираните потреби во согласност со стратешките цели и посакуваните резултати.

Научени лекции

Предлозите треба да се засноваат на изводливост и на детални студии за да се одредат карактеристиките и вредностите на културното наследство, неговата состојба на конзервација, потребите и можностите, ризиците и целите на проектот. Корисно е да се концептуализира проект и да се обезбеди кохерентност помеѓу неговите цели, активности, излезни податоци и резултати преку користење соодветни технички алатки. Ова е клучен чекор во проектирањето кој претставува основа за мониторинг и евалуација.

Недоволното време и финансирање за подготовка на проекти (на пример, прелиминарни студии, анализи,

дијагнози анкети, консултации со заедницата и други основни истражувања) обично имаат негативно влијание врз проектите. Мислењата и оценките на експертите за културно наследство треба да се вклучат во проектирањето во најраните фази со цел да се избегнат или ублажат можните негативни влијанија. Потребата од експертски совети за конзервација, исто така, продолжува и во фазата на изведбениот проект и во надзорот на теренската работа, користејќи квалификувани градители и занаетчи.

Оценките на влијанието врз животната средина и наследството секогаш треба да вклучуваат превентивни археолошки истражувања, особено кога постои историја на претходно населување или употреба. Непланираните археолошки истражувања и други дијагностички интервенции во фазите на проектирање и спроведување може да доведат до одложувања. Со такви тешкотии тешко се управува во тесната рамка за програмирање и финансирање на Структурните фондови на ЕУ. Дополнителни предизвици се појавуваат кога, од различни причини, опсегот на анализа се менува во текот на развојот или на спроведувањето на проектот.

Развојот на туризмот е моќен аргумент кој честопати се повикува во корист на новите инвестиции во културното наследство. Многу често, влијанието на овие интервенции за жал се мери само со бројот на посетители привлечени кон одреден локалитет без да се земе предвид капацитетот на прифатливост. Добро е познато дека масовниот туризам може да има многу негативно влијание врз локалитетите на културното наследство и врз многу аспекти од животот на локалното население. Овие интервенции треба навистина да се препознаат како придобивки за локалните заедници и локалната економија.

Новата, продолжена или привремена употреба може да овозможи градителското наследство да го продолжи својот активен придонес и смисла за општеството. Како што е нагласено во *Декларацијата Леуварден за адаптивна повторна употреба на градителското наследство*³⁷, интервенциите за квалитетната

37 *Leeuwarden Declaration, Adaptive Re-Use of the Built Heritage: Preserving and Enhancing the Values of Our Built Heritage for Future Generations*, 2018 година.
Достапно на: https://www.ace-cae.eu/uploads/tx_jidocumentsview/LEEWARDEN_STATEMENT_FINAL_EN-NEW.pdf

повторна употреба имаат за цел позитивно влијание врз одржливиот развој и циркуларната економија на нашите општества, истовремено одржувајќи ги/унапредувајќи ги оригиналните културни вредности и материјалната конзистентност на културното добро. Презентацијата и интерпретацијата на споменикот/локалитетот треба да биде составен елемент на секоја интервенција.

Главни препораки

- 15 Предлог-проектите треба да наведат на кој начин постојниот статус, вредностите и условите на културното наследство се интегрирани во проектот, како и да ги наведат причините за сите предложени интервенции. Треба да се земе предвид идентификацијата на ризиците, предизвиците и можностите што се појавуваат во врска со проектот и неговиот контекст.
- 16 Секогаш кога се неопходни дополнителни елементи или нова употреба, проектот треба да обезбеди рамнотежа, усогласеност и/или контролиран дијалог помеѓу културното наследство и новите елементи, почитувајќи ги постојните вредности.
- 17 Кога се размислува за нови функции, тие треба да го почитуваат и да бидат компатибилни со локалитетот, да одговорат на потребите на заедницата и да бидат одржливи.
- 18 Проектите и планирањето треба да ја нотираат потребата од тековно одржување и да го зајакнат капацитетот на локалните заедници да се грижат за своето наследство.
- 19 Проектите финансирани од ЕУ треба да ги почитуваат вредностите и договорите на ЕУ. Реконструкцијата може да се финансира само во исклучителни околности, доколку проектот е во согласност со *Критериумите за избор* од овој документ за *Начела за квалитет*.

Дополнителни препораки

- Секогаш треба да се спроведе *ex-ante* евалуација на проектите; ова е од суштинско значење за обезбедување квалитетни интервенции врз наследството.
- Проектните предлози треба да го почитуваат

целиот процес на конзервација-реставрација, (повторна) употреба, унапредување и управување.

- Каде што е соодветно, проектите финансирани од ЕУ треба да ги промовираат основните вредности на ЕУ и европската димензија на културното наследство, преку внимателна, разумна и споделена интерпретација на наследството.
- За да се осигура правилно завршување на проектите, треба да се обезбеди сертификат/потврда од вклучените експерти за наследство кои ќе изјават дека работите биле спроведени во согласност со најдобрите практики.
- Превентивните археолошки истражувања треба да бидат дел од Проценките на влијанието врз животната средина и наследството.

3-4 Набавки

Форматот на договор за проектите со компоненти на културно наследство ги препознава потребните специфични знаења и вештини и можните чувствителности на наследството. Доколку се јави потреба договорот може да е флексибилен во однос на времетраењето или буџетот.

Научени лекции

Доделувањето тендери на ЕУ за проекти со елементи на културно наследство врз основа на најниската цена беше проблематично. Оттаму се јавува и потребата да се преиспитаат релевантните национални методи за набавки, за да поддржуваат квалитетни интервенции. Вкупно 55% од постапките за набавка користат најниска цена како единствен критериум за јавни договори. Ова покажува дека јавните купувачи најверојатно не посветуваат доволно внимание на квалитетот, одржливоста и иновативноста. Стратегијата за јавни набавки на Европската комисија³⁸ има цел да ги подобри практиките за јавни набавки на ЕУ преку соработка со јавните власти и другите засегнати страни. Неопходно е и дополнително да се промовираат стратешките набавки на националните, регионалните и локалните власти, со цел набавките да ги поддржуваат квалитетните интервенции.

³⁸ European Commission, Public Procurement Strategy. Достапно на: https://ec.europa.eu/growth/single-market/public-procurement/strategy_en

Се појавија и неколку прашања што ги нарушуваат набавките. Конзервативната примена на Директивата на ЕУ за набавки при интервенции врз културни добра често доведува до избор на големи компании кои се сметаат за финансиски стабилни, но сепак не можат да обезбедат најдобар квалитет за специјализирани работи. Во фазата на набавки важно е и знаењето на квалификуваните занаетчи. Конзервацијата на наследството честопати претставува само дел од многу поголем проект. Подготовката на тендерската документација може да биде сложена, така што големите компании кои имаат ресурси да аплицираат, во пракса, ги набркуваат малите локални компании. Раководителите на проектите често трошат повеќе време за исполнување на финансиските барања отколку за технички надзор, што има негативни последици. Покрај тоа, практиката „проектирање и изградба“ на јавните набавки даде неоптимални резултати во неколку интервенции врз наследството и затоа треба да се охрабруваат јавни конкурси за идејни решенија, наместо да се прават набавки по најниска цена.

Бидејќи интервенциите врз културното наследство можат да вклучуваат непознати елементи, непредвидливи во почетната дијагностичка фаза - на пример, откритие на: скриени архитектонски елементи, археолошки наоди, структурни проблеми – некогаш е потребна дозвола за промена (адаптација на работниот план, активностите или буџетот) за време на процесот на спроведување. Правилата за набавки и договори без таква адаптација можат да го загорзат квалитетот на процесот и неговите резултати.

Некои од следните препораки за подобри правила за спроведување се наменети за програмските тела (ЕУ во случај на директно управување, ЕУ и земјите-членки/региони во случај на заедничко управување), додека пак предлозите во врска со набавките се повеќе насочени директно кон корисниците (градови, институции надлежни за урбанизам).

Главна препорака

20 За време на набавката од страна на проектните корисници, треба да се примени систем со два посебни коверта за рангирање на техничката понуда одделно од финансиската, давајќи приоритет на првата.

Дополнителни препораки

- Покрај системот со два коверта, треба да се одреди и минимална ознака за прифаќање на техничките понуди. Финансиската понуда се разгледува само на оние понуди што ја достигнуваат оваа ознака.
- Од компаниите треба да се бара во своите понуди да ги вклучат списокот и биографиите на занаетчиите и конзерваторите/реставраторите кои ќе ја извршуваат специјализираната работа; сите промени треба однапред да бидат договорени од страна на релевантните органи.
- Потребна е и силна координација за време на процесот на набавка; треба да се назначи тим за поддршка со експерти за од областа на културното наследство.
- Зајакнатиот капацитет на национално, регионално и локално ниво треба да оди рака под рака со воведувањето на начела за квалитет. Мултидисциплинарните тимови, вклучително и специјалистите за културно наследство, треба да ги испитаат влијанијата на предложените интервенции врз културното наследство финансирано од ЕУ, прегледувајќи ги оцените за влијанието врз животната средина и оцените за влијанието врз културното наследство.

3-5 Спроведување

Успешното спроведување бара сеопфатно разбирање на вредноста на наследството, професионално планирање и управување и добра соработка меѓу засегнатите страни.

Научени лекции

Спроведувањето на проект претставува кулминација на студиите за изводливост, тендерските постапки и набавки. За време на спроведувањето на проектот на терен, треба да се посвети целосно внимание на заштитата на конзистентноста, автентичноста и употребата на соодветните материјали, методи и технологии, кои секогаш треба да бидат компатибилни со оние што веќе постојат и ги почитуваат првичните принципи³⁹. Преуранетите и неразумни активности претставуваат најголем ризик за време на спроведувањето на проектот. Мерките за намалување на трошоците што влијаат врз квалитетот – без разлика дали се однесуваат на изборот на материјали, искуството на персоналот, распределбата на време итн., исто така, се проблематични. Најважно е изведувачите да ја разбираат чувствителноста на вредноста на наследството.

Некои постапки, генерално утврдени со националното законодавство, бараат прекин на градежните работи во случај на неочекувани откритија или настани кои бараат дополнителни истражувања и/или нови проектни решенија. Ова честопати е во спротивност со строгите рокови и трошоци и затоа пријавувањето на ваквите откритија може да изостане.

Во некои случаи, техничките ограничувања или задолжителната употреба на CEN стандардите може да ја спречат употребата на традиционални материјали и техники, најчесто обезбедени од локалните занаетчии. На пример, употребата и техничките карактеристики/потреби за градење со природен камен се регулирани со CEN. Ако нема овластен снабдувач на локален камен, тогаш ова не може да се користи за проекти финансирани од ЕУ, што резултира со некомпатибилност на материјалите. Ова може да го намали позитивното локално економско и социјално влијание на проектите и да го загрози квалитетот на конзерваторските зафати.

Главни препораки

21 Начелата за квалитет треба да ѝ претходат на фазата на спроведување.

22 Планот за спроведување и структурата на управување со проектот треба да бидат јасно дефинирани и утврдени, што би овозможило корекција на дејствијата и ефикасна употреба на ресурсите. Треба да се користат компатибилни материјали, како и внимателни и добро испробани техники, поддржани со научни податоци и докажани со искуство. Треба да се вклучи одредба за непредвидени ситуации за сите дополнителни потреби (на пример: истражување, тестирање на материјали).

23 Треба да се воспостават специфични канали за комуникација меѓу сите страни вклучени во проектот. За таа цел може да се назначи посебно стручно лице за конзервација.

24 Процесот на спроведување треба да биде целосно документиран и архивиран и достапен за понатамошни референци.

Дополнителни препораки

- Конзерваторско-реставраторските зафати секогаш треба да се спроведуваат од компетентни специјалисти.
- Бидејќи презентацијата, интерпретацијата и достапноста на вредноста на наследство го подобруваат разбирањето и ценењето, ангажирањето на засегнатите страни и крајните корисници е од суштинско значење во сите фази на процесот.

3-6 Мониторинг и евалуација

Мониторингот и евалуацијата на излезните податоци од проектот и резултатите се секогаш од суштинско значење за да се постигне и подобри квалитетот.

Научени лекции

Во проекти со потенцијално влијание врз културното наследство, процесите на мониторинг и евалуација треба да ги испитаат овие влијанија од културна, како и економска, социјална, техничка и еколошка перспектива за да помогнат да се процени квалитетот на интервенциите.

Проектите за културно наследство, исто така, треба да се оценат во однос на нивниот придонес кон циркуларната економија и во циркуларниот модел на територијален развој.

Искуството покажува дека мониторингот и евалуацијата мора да бидат усогласени со целите и правилата на специфичната програма финансирана од ЕУ и треба да се координираат на ниво на ЕУ, на национално и на регионално ниво, така што резултатите би биле споредливи. Евалуациите треба да укажат дали спроведувањето на проектот ги исполнило стратешките цели и целите на проектот, ги спровело сите планирани активности, ги ублажило ризиците и дали заедниците имале придобивка од тоа. Во однос на активностите финансирани од ЕУ, мониторингот и евалуацијата на интервенциите врз културното наследство треба да ги комбинираат финансиските аспекти со квалитетот на интервенцијата. За време на програмирање на ниво на ЕУ, фазите на проектирање и тендерирање, мониторингот и евалуацијата, мора да бидат интегрирани во проектот. Мониторингот на интервенциите во однос на квалитетот допрва треба да стане стандардна практика. Неопходно е градење на капацитети за мониторинг и евалуација на сите нивоа на управување. Независните оценувачи на наследството можат да го гарантираат квалитетот, конзистентноста и континуитетот на целокупниот процес. Среднорочните ревизии се начин за пренасочување на проектите по потреба. Во случаи кога мониторингот и евалуацијата ќе идентификуваат сериозни недостатоци во квалитетот, раководителите на проектот треба да одговараат пред земјите-членки. Навремените совети и проценки од експертите во текот на целиот животен тек на проектот ќе помогнат да се подобри квалитетот. Исто така, би било корисно да се развијат листи за проверка за корисниците со цел водење на процесите на мониторинг и евалуација.

Главни препораки

25 На крајот на проектот треба да се спроведе независна евалуација со експерти за наследство што ќе вклучува испитување на културните, техничките, социјалните, економските и еколошките резултати

и влијанијата врз локалните заедници. Треба да се разгледа и полесен пристап за евалуација за мали нискобуџетни проекти. Востановеното непочитување на *Начелата за квалитет* треба да доведе до корективни активности.

26 Мониторингот треба да се спроведува во редовни интервали. Во разумен временски интервал по завршување на проектот треба да се преземе долгорочна евалуација на одржливото управување и одржување.

27 Во соодветните фази на процесот треба да се обезбедат соодветни ресурси за независна евалуација од страна на социјално компетентни експерти за наследство.

4 Зајакнување на двигателите за квалитет

Претходните делови од овој документ ги истакнаа областите во коишто се потребни промени во различни фази од животниот тек на инвестирањето. Овој дел ги истражува „хоризонталните фактори“ кои имаат влијание врз квалитетот и тоа: управувањето, проценката на ризик, истражувањето, образованието и обуката. Исто така, овде е претставен и концептот на одредување награда за наследство за проекти финансирани од ЕУ.

4-1 Управување

Доброто управување помага да се обезбеди добар перформанс, добар ангажман на засегнатите страни и добри резултати. Управувањето подразбира развој на соодветни структури, политики, стратегии и процеси за да се обезбедат успешни резултати. Доброто управување ги надминува фер и транспарентните процеси кои јасно ги утврдуваат одговорностите. Тоа, исто така, е и став, однесување со интегритет и спречување судир на интереси.

Проектот се заснова врз ангажманот на засегнатите страни во ефективна рамка за соработка. Одржливоста и должноста за пренесување на културното наследство на идните генерации се сметаат за сеопфатни цели. Исполнувањето на стандардите е од суштинско значење: да постојат доволно компетенции и капацитет за да се обезбеди квалитет; структурата за управување со проекти да е соодветна за реализација на проектот. Тековниот мониторинг за усогласеност помага за успешност на проектот. Отчетноста е камен-темелник на доброто управување, исто како и темелното финансиско управување.

Невладините организации (НВО) имаат важна улога во поттикнувањето и изведувањето на конзерваторските работи, но сè повеќе наидуваат на тешкотии во

преземање ефективни активности во оваа област. Затоа е важно да се осмислат специјални механизми за поддршка на НВО во рамките на шемите за финансирање од ЕУ со цел да се подобри квалитетот на конзервацијата.

Научени лекции

Во последната деценија управувањето со културното наследство се најде во преден план. Владите и граѓанското општество се посвесни за начинот на кој јавните институции ги водат јавните работи и управуваат со јавните ресурси. Затоа, процесот на донесување одлуки и спроведувањето на таквите одлуки е прашање не само за ЕУ и владите, туку и за европските граѓани.

Толеранцијата на злоупотреби или губење ресурси во секторот културно наследство не е прифатлива и потребно е да се запрат или ревидираат проектите за културно наследство за кои е воочено дека ги злоупотребуваат користените средства.

Главни препораки

- 28** Иницијативите за наследство финансирани од ЕУ треба да го олеснат учеството на граѓанското општество и заедницата.
- 29** Регулативите на фондовите треба да го поттикнат финансирањето на проектите за наследство и да ги прифатат нивните специфичности.

Дополнителна препорака

- ЕУ и земјите-членки треба да помогнат во обезбедувањето јасни и транспарентни регулаторни рамки во кои ќе се вршат интервенции врз културното наследство.

4-2 Проценка и ублажување на ризикот

Оценувањето на ризикот е критично за квалитетот на проектот. Интегрирањето на разбирањето на ризиците со стратегиите за нивно ублажување е неопходно за обезбедување квалитет. Заедничките области на ризик вклучуваат прашања како што се: климатските промени, управувањето, недостатокот на оперативен капацитет или недостатокот на персонал, пречекорувањето на проектите или проблеми со готовински средства, па дури и измами. Сепак, тешко е да се постигне заедничко разбирање меѓу засегнатите страни за примената на управувањето со ризиците затоа што секоја заинтересирана страна може да согледа различни потенцијални штети, да постави различна веројатност за секоја појава на штета и да припише различни нивоа на сериозност на секоја штета.

Научени лекции

Клучен наод од тековната литература за управување со ризик е потребата да се употреби специјализирано знаење и експертиза од различни дисциплини. Повикувањето на професионалци од областа на културното наследство, покрај економските, финансиските и експертите за животна средина, е главен фактор за квалитетно управување преку проценка на ризик и ублажување. Во некои случаи во изминатите програми на ЕУ, улогата на институциите за национално наследство е маргинализирана (на пример, во изборот на проекти на национално ниво). Поврзана со прашањето за човечки ресурси е и важноста да се воспостават алатки за овозможување изведба на проектите (на пример ИТ системи, бази на податоци, алатки и насоки) на ниво на ЕУ и на национално ниво.

Ризикот поврзан со квалитетот или влијанието на самата интервенција е само една компонента од целокупниот ризик. Важно е да се разбере дека квалитетот зависи од поставените и исполнетите

услови во секој чекор од животниот тек на проектот. На пример, кога фокусот е на поттикнување на високо ниво на расход, или едноставно на потребата „правилно да се следат административните процедури“, самото културно наследство може да биде загрозено. Друг олеснувачки фактор е да се осигура дека проценката на ризикот од гледна точка на културното наследство и соодветните процеси за ублажување ги опфаќаат сите етапи од животниот тек на проектите и самите програми за финансирање. Стратегиите за управување со ризик не треба да се однесуваат само на ризикот при постигнувањето на посакуваните резултати, туку и на ризикот од несакани влијанија од стореното. Затоа, процесот за управување со ризик треба да вклучува квалитетна проценка на интервенциите што можат индиректно да влијаат врз културното наследство.

Најважниот тест на квалитетот и стратегиите за управување со ризик е во долготрајноста на резултатите. Заклучоците на Советот за управување со ризик во областа на културното наследство усвоени за време на хрватското претседателство со ЕУ⁴⁰ ги поддржуваат овие пристапи.

Главни препораки

30 Европската Комисија и земјите-членки треба да истражуваат и да предложат прилагодена политика за управување со ризик за проекти во областа на културното наследство и за проекти што влијаат врз културното наследство, бидејќи сеопфатните проценки на ризикот се основа за успехот на овие проекти.

Дополнителни препораки

- Ваквата политика за управување со ризик кај културното наследство треба да се применува во сите програми на ЕУ, притоа секогаш земајќи ги предвид нивните специфичности.
- Од клучно значење е тие да се засноваат на одговорностите и експертизата на земјите-членки во однос на прашањето за ризик при конзервацијата на нивното културно наследство, земајќи ја предвид реалната ситуација во која се случуваат интервенциите.

40 Заклучоци на Советот за управување со ризик во областа на културно наследство усвоена на 25 мај 2020 година. Достапно на: <https://www.consilium.europa.eu/media/44116/st08208-en20.pdf>

41 Заедничката иницијатива за програмирање (ЗИП) е рамка на ЕУ што овозможува усогласена акција помеѓу земјите-членки и земјите поврзани со јавни програми за истражување, со цел да се справат со предизвиците што не можат да се решат само на национално ниво. Достапно на: <http://jpi-ch.eu/>

42 Информации за Платформата на иноватори во културното наследство, достапни на: <https://www.innovatorsinculturalheritage.eu/login>

43 Информации за Работната група за циркуларни деловни и финансиски модели за адаптивно (повторно) користење на културното наследство во градовите (КЛИК), достапни на: <https://www.clicproject.eu/taskforce/>

44 SoPHIA, проектот избран во форма на акција за координација и поддршка од Хоризонт 2020 година, започна во јануари 2020 година. Дополнителни информации достапни на: <http://europeanmuseumacademy.eu/h2020-sophia/>

4-3 Истражување

Истражувањето на културното наследство има за цел да го прошири и пренесе знаењето и практичните решенија до експертите за конзервација, како и да го зголеми разбирањето и поддршката на политичарите, администраторите и граѓаните. Во тек се многу мултидисциплинарни истражувања во областа на културното наследство, конзервацијата и управувањето во Европа и низ целиот свет - од методи на конзервација и партиципативно управување, до економско моделирање и одржливост за локалитетите на културното наследство.

Оваа истражувачка активност е овозможена со јавни ресурси насочени кон културното наследство низ цела Европа. Областите за истражување поврзани со културното наследство обработени од рамковните програми на Европската комисија, како што се Хоризонт 2020 година и неговиот наследник Хоризонт Европа, или Заедничката програма за иницијатива за културно наследство и глобални промени⁴¹, овозможуваат значителни заеднички напори за истражување.

За време на Европската година на културното наследство, во ноември 2018 година, Европската комисија започна онлајн платформа на Иноватори во културното наследство⁴² и работна група за циркуларни деловни и финансиски модели за адаптивно (повторно) користење на културното наследство во градовите и регионите⁴³. Беше објавен и повик за предлози за поддршка за создавање платформа која ги обединува истражувачите, професионалците, засегнатите страни и креаторите на политиките за да ги мапираат проблемите, практиките и недостатоците во политиката поврзани со проценката на влијанието и квалитетот на интервенциите во европската историска средина и локалитетите на културното наследство⁴⁴.

Научени лекции

Денес, опсегот на истражување за културното наследство се протега вон методите и алатките

за конзервација и реставрација, кои вклучуваат управување, проценка на ризик и потенцијални влијанија на интервенциите врз животот, идентитетот и благосостојбата на заедниците. Истражувачката соработка е нашироко прифатена како ефикасен начин да се одговори на новите прашања. Сè уште постои простор за поефикасно користење на овие резултати од истражувањето при програмирање и планирање на финансирањето од ЕУ со потенцијално влијание врз интервенциите врз културното наследство.

Основното применето истражување кое треба да ги поткрепи програмските известувања и повици на национално или меѓурегионално ниво е од суштинско значење; тоа може да се финансира од иницијативите на ЕУ. Развојот на концептуалната основа на програмите и проектите бара да се извршат прелиминарни студии со цел да се постигне висок квалитет. Затоа, треба да се предвидат соодветни финансиски средства и да се посвети соодветно време. Бидејќи врските помеѓу културното наследство и многу аспекти од современиот живот почнаа повеќе да се ценат - прашањата за благосостојба, урбана и рурална политика, заштитата на животната средина, чистата енергија, управувањето, кружната економија итн., треба да се зајакне интегрираниот пристап за истражувањето на културното наследство во Европа. Истражувањето на економската и социјалната вредност на наследството бара и дополнителна обработка.

Главни препораки

31 Треба да се зголемат техничката, административната и финансиската поддршка на интегрираната политика за истражување и заедничко програмирање на културното наследство во Европа, бидејќи тоа помага при концептуализирањето на европската димензија на културното наследство. Потребно е и да се изведат истражувања на финансирањето на интервенциите врз културното наследство и нивното влијание врз квалитетот. Градењето синергии со други програми за финансирање од ЕУ може да донесе значителни социјални и економски придобивки.

32 Финансирањето треба да се одвои и за да се спроведат истражувања на макро ниво (трендови, влијанија), а и на микро ниво (студии на случаи и споредба на добри практики) за поддршка на процесот на програмирање на ниво на ЕУ, национално и регионално ниво и да се обезбедат потребните позадински информации пред преземање на било каков проект.

33 Треба да се развијат трансдисциплинарни истражувачки програми и да се подобри пренесувањето на знаења од областа на општествените и хуманистичките науки за подобро истражување на партиципативно планирање, интегрираното управување со културното наследство и развојот на мерки за паметна технологија. Програмите за истражување на ЕУ треба да бараат достапност на резултатите од истражувањето поврзано со наследството за професионалците во областа на наследството, особено со употреба на архива со отворен пристап, како што е отворената архива на ИКОМОС.

34 Европското истражување на заштитата на културното наследство треба да обезбеди соодветни инструменти за финансирање и на проекти од мал обем.

35 SoPHIA, Социјалната платформа од Хоризонт 2020 година за проценка на влијанието и квалитетот на интервенциите во европската историска средина и локалитетите на културното наследство треба да се базираат на резултатите од овој документ Начела за квалитет.

Дополнителни препораки

- Истражувањата на интервенциите врз културното наследство треба да бидат приспособени на специфичниот контекст и промените во општеството, технологијата, животната средина и економијата.
- Инвентарите, покрај идентификувањето на културните вредности, даваат и податоци за интервенциите и нивното влијание врз културното наследство. Затоа, ЕУ треба да го поттикне составот и/или трајниот развој на националните и локалните инвентари во оваа област.

4-4 Образование и наука

Образованието и обуката се основа на исполнувањето на повеќеслојните потреби за конзервација и управување со културното наследство. Квалитетот на програмите за едукација и обука (исто како и на доживотните можности за учење) има директно влијание врз постигнувањето квалитетни резултати во културните интервенции финансирани од ЕУ. Потребно е да се ажурираат одредбите за образование и обука, така што професионалците, занаетчиите и административниот и менаџерскиот персонал ќе имаат алатки за да обезбедат највисоки стандарди на интервенција. Слично на тоа, секторот треба подобро да ги идентификува целните групи што треба да се преиспитаат и специфичните празнини во постојниот систем за образование и обука ширум Европа. Група национални експерти истражуваа вештини, обуки и пренос на знаења во професиите во областа на културното наследство во Европа, во рамките на Работниот план за култура за 2015-2018 година⁴⁵. Нивните препораки се една од придобивките од Европската година на културното наследство кои се сега достапни⁴⁶.

Главни препораки

- 36** Образовните курсеви и обуките, иницијативите и програмите во секторот за културно наследство треба да бидат во согласност со релевантните текстови за поставување меѓународни стандарди и насоки во оваа област и редовно да ги ажурираат нивните наставни програми, така што ќе бидат во тек со техничките достигнувања и иновации.
- 37** Треба да се воспостави одредба за проекти за културно наследство финансирани од ЕУ за обука во областа на конзервацијата во рамките на процесот на проектни известувања и тендери на проектот, доколку тоа е практично.
- 38** Доколку редовно се ажурира, информативниот систем за најрелевантните европски институции и организации за образование и обука и нивните курсеви, иницијативи и програми во секторот за културно наследство би бил корисен.

45 Заклучоци на Советот и на претставниците на владите на земјите-членки, состанок во рамките на Советот за работен план за култура (2015-2018 година) (2014/C463/02). Достапно на: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2014.463.01.0004.01.ENG

46 Fostering Cooperation in the European Union on Skills, Training and Knowledge Transfer in Cultural Heritage Professions, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2019 година. ISBN978-92-79-98981-0
Достапно на: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e38e8bb3-867b-11e9-9f05-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/>

- 39** Институциите и иницијативите за едукација и/или обука на професионалците во областа на конзервацијата (урбанистички планери, инженери, архитекти, пејзажни архитекти, дизајнери за ентериер, занаетчији) треба да вклучуваат конзервација во нивните главни наставни програми. Разбирањето на културното наследство треба да биде дел од секоја образовна програма на сите нивоа.

Дополнителни препораки

- Институциите за образование и обука со капацитет да придонесат кон интервенциите врз културното наследство треба да се охрабрат да развиваат меѓусебни односи и мрежи.
- Учењето за конзервација на квалитетот опфаќа и куси и подолги курсеви и обуки кои се базираат на вистинска практика. Идните архитекти за конзервација, конзерватори за градби и други практичари треба да имаат можности за обука и да изучуваат добри вештини за истражување; техники на интервенции и валоризација, како и анализа и развој на предлози за заштита.

4-5 Наградување на квалитетот

За да се постигне квалитет, потребно е време, напор и посветеност. Тоа не е едноставно. Подигнувањето на свеста за проблемите при постигнување на квалитет во културната конзервација и управувањето и препознавањето на достигнувањата од оние кои се посветени на квалитетот, е фактор што може да придонесе за создавање позитивна средина. Добар пример за тоа е *Наградата на Европската Унија за културно наследство / Награди Европа Ностра*, иницијатива финансирана од ЕУ, која истакнува некои од најдобрите достигнувања на Европа во конзервација на наследството и подигнување на свеста од нејзиното основање во 2002 година. Независни стручни жири комисији координирани од Европа Ностра досега избраа 485 наградувани проекти

од 34 земји. На активностите за наследство низ Европа им се доделуваат награди во четири главни категории: проекти за конзервација; истражување; посветена услуга за конзервација на наследството; образование, обука и подигнување на свеста во рамките на европскиот сектор за културно наследство. Добрата практика за адаптивно и соодветно (повторно) користење на објектите на културното наследство се наградува со *Наградата на Европската Унија за современа архитектура - Наградата Мис ван дер Рое*, која е во надлежност на Фондацијата Мис ван дер Рое и се доделува на секои две години признавајќи и наградувајќи го архитектонскиот квалитет во Европа. На пример, наградата за 2017 година беше доделена на рехабилитацијата на повоени станови во близина на Амстердам (DeFlat Kleiburg).

Врз основа на овие две награди, Европската комисија сега ја истражува можноста да создаде заедничка награда за културно наследство/современа архитектура за да ги награди најдобрите адаптивни проекти за повторна употреба на градби/локалитети.

До денес, не е даден посебен акцент на проекти финансирани од ЕУ во рамките на овие шеми.

Главна препорака

40 Европската комисија треба да ги оцени можностите за развој на посебна европска награда за наградување на квалитетот на интервенциите во културното наследство финансирани од ЕУ, во синергија со постојните шеми и награди.

КРИТЕРИУМИ ЗА ИЗБОР НА ПРОЕКТИ СО ПОТЕНЦИЈАЛНО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Средината која постојано се развива содржи многу елементи на културното наследство. Бидејќи културното наследство е општо добро што не може да се обнови ниту замени, овие елементи треба да се негуваат. За да се осигура дека нашата генерација е способна да го „врати она што го позајмуваме“, развиени се следните седум начела за квалитет и критериуми за избор за интервенции во културното наследство:

1 ЗНАЕЊЕТО КАКО ОСНОВА	Најпрво, спроведување на истражување и анкети
2 КОРИСТ ЗА ЈАВНОСТА	Имајте ја на ум вашата одговорност кон општеството
3 КОМПАТИБИЛНОСТ	Чувајте го „духот на местото“
4 ПРОПОРЦИОНАЛНОСТ	„Стори колку што е потребно, но што е можно помалку“
5 РАСУДУВАЊЕ	Повикајте се на вештините и искуството
6 ОДРЖЛИВОСТ	Нека трае
7 ДОБРО УПРАВУВАЊЕ	Процесот е дел од успехот

Оваа алатка за евалуација се состои од клучните прашања што носителите на одлуки треба да си ги постават за да го проценат квалитетот на предложените проекти со потенцијално влијание врз културното наследство и да утврдат дали таквите проекти се достоини за финансирање од ЕУ или од други средства.

Постојат различни видови проекти: мали и големи, јавни и приватни, скапи и евтини, со директно и индиректно влијание врз културното наследство. Начелата за квалитет на алатката за евалуација се базирани врз наследство, поврзани се со процесите и треба да бидат оценети од одговорните за културното наследство и одговорните за целокупниот процес и финансиите. Исто така, алатката може да биде корисна за граѓанското општество и локалните заедници.

1 ЗНАЕЊЕТО КАКО ОСНОВА

Спроведување на истражувања и анкети

- Дали наследството е во опасност, дали има потреба од итна конзервација?
- Дали наследството и неговата поставеност се истражени и испитани пред формулирањето на проектниот предлог и пред дизајнирањето на проектот?
- Дали се идентификувани сите релевантни елементи и карактеристики на културното наследство? Дали неговата историја, моменталната физичка состојба и вредности се познати и разбрани? Ако не, дали се планирани активности за нивно понатамошно идентификување?
- Дали е извршена проценка на влијанието врз културното наследство? Доколку е извршена, дали истата е спроведена од независни експерти за наследство? Во случаи кога има неколку опции за интервенција, дали сите тие се земени предвид при проценката на влијанието врз културното наследство?

2 КОРИСТ ЗА ЈАВНОСТА

Имајте ја на ум вашата одговорност кон идните генерации

- Дали проектот експлицитно го препознава културното наследство како општо добро и одговорност?
- Дали проектот е во целосна согласност со релевантното законодавство и регулативите за наследство? Дали се потребни исклучоци за негово одобрување?
- Дали проектот е неопходен за зачувување на историската средина и нејзиното културно наследство за идните генерации? Во случаи кога проектите главно одговараат на тековните потреби, а кои може да се развијат со текот на времето и на тој начин да ги направат интервенциите непотребни, дали овие интервенции се потенцијално неповратни?

- Дали сите мотиви и специфични интереси за проектот се јасно признати?
- Дали идните генерации ќе имаат пристап до целосното богатство на историската средина и нејзиното културно наследство по предложената интервенција или некои од карактеристиките ќе се изгубат? Доколку е така, дали оваа загуба е оправдана со јавната корист и како ќе се перцепира/процени од идните генерации?

3 КОМПАТИБИЛНОСТ

Чувајте го „духот на местото“

- Дали планираната употреба ќе ги почитува карактеристиките, архитектонскиот состав и релевантните елементи на културното наследство?
- Дали проектот ја почитува историската средина и нејзиното културно наследство во големината, пропорциите, просторите, карактеристиките и материјалите, како и (претходната) употреба?
- Дали проектот одговара на потребите на луѓето во однос на когнитивната и физичката пристапност?
- Дали проектот ги поддржува националните и меѓународните стандарди и начела за културно наследство?
- Дали ќе се задржи автентичноста на културното наследство/пејзаж?

4 ПРОПОРЦИОНАЛНОСТ

„Стори колку што е потребно, но што е можно помалку“

- Дали пристапот на предложениот проект е претпазлив, особено во случаи кога интервенциите се неповратни или знаењето е недоволно или моментно недостапно?
- Дали проектот е фокусиран на санација и конзервација или на сериозна трансформација (т.е. вклучува замена на автентичен материјал)? Дали проектот „претерува“ и „троши премногу“?
- Дали се зачувува автентичноста, особено кога проектот вклучува современ нов дизајн за да се приспособи на нови намени?

- Дали постои рамнотежа, усогласеност и/или контролиран дијалог помеѓу културното наследство и новите елементи?

5 РАСУДУВАЊЕ

Повикајте се на вештините и на искуството

- Дали проектот се повикува на знаењето од сите релевантни дисциплини? Дали е резултат на колективна и трансдисциплинарна работа?
- Дали проектот го покажува разбирањето за културното наследство од страна на авторите на проектот, нивната креативност да најдат избалансирани решенија, нивното знаење за материјалите и грижата за деталите во нивниот дизајн?
- Дали предложените технички интервенции се добро тестирани? Може ли техничките интервенции да се опишат како најсовремени? Дали се избегнуваат технички пристапи со висок ризик/неизвесност?
- Дали проектот е соодветен за намената и е прилагоден за тоа конкретно културно наследство?
- Дали проектот ги одразува националните, регионалните и локалните традиции, стандарди и специфичности?
- Дали малите и средните претпријатија за заштита и градење се подобни за спроведување на проектот?

6 ОДРЖЛИВОСТ

Нека трае

- Како ќе влијае проектот врз животната средина?
- Дали е спроведена независна проценка на влијанието врз животната средина? Дали заклучоците биле земени предвид во проектот?
- Дали локалното население и заедниците биле консултирани и вклучени во проектот и во неговиот развој? Дали нивните размислувања биле земени предвид?
- Дали проектот го зема предвид идното одржување? Дали постои стратегија за одржување (пост-проектот)?

- Дали постои долгорочна стратегија за пост-проектно управување со културното наследство, особено кога се предлага нова употреба?

7 ДОБРО УПРАВУВАЊЕ

Процесот е дел од успехот

- Дали постои јасно разбирање за тоа кои експерти и локални и национални власти треба да бидат вклучени во секој чекор од процесот?
- Дали проценката и ублажувањето на ризикот, со вклучувањето на професионалци за наследство, се составен дел од проектот?
- Дали има систем за мониторинг за време и по спроведувањето на проектот?
- Дали проектот вклучува соодветни одредби за непредвидени ситуации и флексибилност во случај на неочекувани настани или наоди?
- Дали проектот вклучува обука и промовирање (ширење/спodelување) на знаењето за конзервација и управување со наследството?
- Дали проектот е дел од интегрирана стратегија за одржлив развој?

Референци

Важноста на сите хиперврски беше проверена на 25 ноември 2020 година.

Најнови документи на ЕУ поврзани со културно наследство

- Regulation EU No 1295/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 establishing the Creative Europe Programme (2014 to 2020) and repealing Decisions No 1718/2006/EC, No 1855/2006/EC and No 1041/2009/EC, OJL 347, 20.12.2013 година, стр. 221. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32013R1295&from=EN>
- Council conclusions of 21 May 2014 on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe (2014/C 183/08), OJ C 183, 14.6.2014 година, стр.36. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52014XG0614\(08\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52014XG0614(08)&from=EN)
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe*, COM (2014) 477 final, 22.07.2014 година. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52014DC0477&from=en>
- Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture (European Commission), *Mapping of Cultural Heritage actions in European Union policies, programmes and activities*, август 2017 година. Достапно на: https://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/reports/2014-heritage-mapping_en.pdf
- Council conclusions of 25 November 2014 on participatory governance of cultural heritage, OJ C 463, 23.12.2014 година, стр.1. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52014XG1223\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52014XG1223(01)&from=EN)
- Conclusions of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council, on a *Work Plan for Culture (2015-2018)*, OJ C 463, 23.12.2014 година, стр. 4. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52014XG1223\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52014XG1223(02)&from=EN)
- Latvian Presidency of the EU Council, *Final Joint Statement of the international conference "Heritage, Contemporary Architecture and Design in Interaction"* - Рига, 12 и 13 март 2015 година. Достапно на: https://www.nkmp.gov.lv/sites/nkmp/files/data_content/heritage_conference_joint_statement_13032015_final1.pdf

- Opinion of the Committee of the Regions of 16 April 2015 - Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe, OJ C 195, 12.06.2015 година, стр.22. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52014IR5515&from=EN>
- European Parliament resolution of 8 September 2015 towards an integrated approach to cultural heritage for Europe, (2014/2149(INI)), P8-TA(2015)0293, OJ C 316, 22.9.2017 година, стр. 88. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52015IP0293&from=EN>
- Decision (EU) 2017/864 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 on a European Year of Cultural Heritage (2018), OJ L 131, 20.5.2017 година, стр. 1. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32017D0864&from=EN>
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Strengthening European Identity through Education and Culture - The European Commission's contribution to the Leaders' meeting in Gothenburg*, 17 November 2017, COM(2017) 673 конечна, 14.11.2017 година. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52017DC0673&from=EN>
- Directorate-General for Communication (European Commission), *Special Eurobarometer 466 on Europeans and cultural heritage*, 2017 година. Достапно на: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2150_88_1_466_ENG
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *A new European Agenda for Culture*, COM(2018)267 конечна, 22.05.2018 година. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52018DC0267&from=EN>
- Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture (European Commission), *Participatory governance of cultural heritage: Report of the OMC (Open Method of Coordination) working group of Member States' experts*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2018 година. ISBN 978-92-79-98981-0. Достапно на: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b8837a15-437c-11e8-a9f4-01aa75ed71a1/language-en>
- Council conclusions on the need to bring cultural heritage to the fore across policies in EU, OJ C 196, 8.6.2018 година, стр.20. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52018XG0608\(02\)&rid=3](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52018XG0608(02)&rid=3)

- European Economic and Social Committee, *The contribution of Europe's Rural Areas to the 2018 Year of Cultural Heritage ensuring sustainability and urban/rural cohesion* (own-initiative opinion), NAT/738-EESC-2018-01641, 19.09.2018 година. Достапно на: <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/contribution-europes-rural-areas-2018-year-cultural-heritage-ensuring-sustainability-and-urbanrural-cohesion-own>
- Council conclusions on Work Plan for Culture 2019-2022, OJ C 460, 21.12.2018 година, стр.12. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52020XG0605\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52020XG0605(01)&from=EN)
- Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture (European Commission), *European Framework for Action on Cultural Heritage - Commission Staff Working Document*, (SWD(2018) 491 конечна, 5.12.2018 година), Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2019 година. ISBN978-92-76-03453-7. Достапно на: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5a9c3144-80f1-11e9-9f05-01aa75ed71a1>
- *Bucharest Declaration of the Ministers of Culture and their representatives on the role of culture in building Europe's future* (16 април 2019 година). Достапно на: <https://www.consilium.europa.eu/media/39209/190416-bucharest-declaration-on-the-role-of-culture-in-building-europes-future.pdf>
- *Outcome of the Paris ministerial meeting on cultural heritage* (3 мај 2019 година) - *Information from the Presidency*. Достапно на: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9370-2019-INIT/en/pdf>
- Resolution of the Council of the European Union and the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council on the Cultural Dimension of Sustainable Development, OJ C 410, 06.12.2019 година, стр. 1. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ%3AC%3A2019%3A410%3AFULL&from=EN>
- European Court of Auditors Special report 08/2020, *EU investments in cultural sites: topic that deserves more focus and coordination*, 2020 година. Достапно на: <https://www.eca.europa.eu/en/Pages/DocItem.aspx?did=53376>
- Council conclusions on risk management in the area of cultural heritage, OJ C 186, 5.6.2020 година, стр. 1. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52020XG0605\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52020XG0605(01)&from=EN)

- Council conclusions on European Court of Auditors' Special Report No 08/2020 EU investments in cultural sites: a topic that deserves more focus and coordination, 29.6.2020 година. Достапно на: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9251-2020-INIT/en/pdf>
- Urban Agenda for the EU. Достапно на: <https://ec.europa.eu/futurium/en/urban-agenda>

Текстови за поставување меѓународни стандарди поврзани со културното наследство

ООН

- *Universal Declaration of Human Rights*, proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 декември 1948 година. Достапно на: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
- United Nations, *Report of the independent expert in the field of cultural rights*, Farida Shaheed (2011 година), A/HRC/17/38. Достапно на: <https://undocs.org/en/A/HRC/17/38>
- United Nations, *Sustainable development Goals*, 2015 година. Достапно на: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- United Nations, *The New Urban Agenda – HABITAT III*, 2016 година. Достапно на: <https://unhabitat.org/about-us/new-urban-agenda>

УНЕСКО

Конвенции и препораки усвоени од Генералната конференција:

- http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID%3D13649%26URL_DO%3DDO_TOPIC%26URL_SECTION%3D-471.html

Некои клучни документи:

- *Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage*, 1972 година. Достапно на: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID%3D13087%26URL_DO%3DDO_TOPIC%26URL_SECTION%3D201.html
- *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, 1972 година. Достапно на: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID%3D13055%26URL_DO%3DDO_TOPIC%26URL_SECTION%3D201.html

- *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, последен пат ажурирано во 2019 година. Достапно на: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
- *World Heritage and Sustainable Tourism Programme*. Достапно на: <https://whc.unesco.org/en/tourism>
- *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, 2003 година. Достапно на: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID%3D17716%26URL_DO%3DDO_TOPIC%26URL_SECTION%3D201.html
- *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*, 2005 година. Достапно на: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID%3D31038%26URL_DO%3DDO_TOPIC%26URL_SECTION%3D201.html
- *Recommendation on the Historic Urban Landscape*, 2011 година. Достапно на: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>

Совет на Европа

Текстови за поставување стандарди поврзани со културното наследство:

- <https://www.coe.int/en/web/herein-system/council-of-europe>
- Конвенции: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards>
- Декларации, препораки, резолуции: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/texts-of-reference>
- Council of Europe, *European Cultural Heritage (Volume I) - Intergovernmental cooperation: collected texts*, 2003 година, ISBN92-871-4864-3.

Некои клучни документи:

- *European Charter of Architectural Heritage*, усвоено на 29 септември 1975 година од Комитетот на министри на Советот на Европа. Достапно на: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage>
- *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention)*, 2005 година. Достапно на: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083746>

- *The Faro Convention Action Plan Handbook 2018-2019*, (Council of Europe, 2018 година). Достапно на: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-action-plan>
- *Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century*, усвоено на 22 февруари 2017 година од Комитетот на министри на Советот на Европа. Достапно на: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016806f6a03
- J. Bold, R. Pickard, *An Integrated Approach to Cultural Heritage - The Council of Europe's Technical Co-operation and Consultancy Programme*, Council of Europe, 2018 година. Достапно на: <https://rm.coe.int/an-integrated-approach-to-cultural-heritage-the-council-of-europe-s-te/1680792e6f>
- *Recommendation CM/Rec(2020)7 of the Committee of Ministers to member States on promoting the continuous prevention of risks in the day-to-day management of cultural heritage: co-operation with States, specialists and citizens*, adopted by the Committee of Ministers on 21 октомври 2020 година. Достапно на: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a0109c

Други поврзани документи:

- *Davos declaration 2018, Towards a high-quality 'Baukultur' for Europe*. Усвоено од Конференцијата на министрите за култура на 22 јануари 2018 година, Давос (Швајцарија). Достапно на: https://davosdeclaration2018.ch/media/Brochure_Declaration-de-Davos-2018_WEB_2.pdf
- Context document *Towards a European vision of high-quality Baukultur*. Достапно на: <https://davosdeclaration2018.ch/media/Context-document-en.pdf>

ИКОМОС

ИКОМОС развива корпус на доктринарни текстови како неопходна основа за политики за конзервација:

- Повелби на ИКОМОС и стандарди. Достапно на: <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts>
- *ICOMOS, International Charters for Conservation and Restoration - Chartes Internationales sur la Conservation et la Restauration - Cartas Internacionales sobre la Conservación y la Restauración*. Monuments & Sites, Vol. I, ICOMOS, München, 2004 година, ISBN3-87490-676-0. Достапно на: <http://openarchive.icomos.org/431/>

- *ICOMOS Ethical Principles*, усвоено од 18-то Генерално собрание на ИКОМОС, Фиренца (Италија), 2014 година. Достапно на: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2015/GA_2014_results/20150114-ethics-asadopted-languagecheck-finalcirc.pdf (нов документ ќе биде издаден на крајот на 2020 година)
- *ICOMOS, Doctrinal Texts*, членови 8-10 во: *ICOMOS Rules of Procedure*, последен пат ажурирано од Генералното собрание во Маракеш (Мароко), 2019 година. Достапно на: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2018/Rules_of_Procedure/ICOMOS_RulesOfProcedure_EN_20191122_amended.pdf

Списокот подолу не е исцрпен, но воведува опсег на документација; содржи клучни текстови, повеќејазичен збир на доктринарни текстови, како и други корисни врски.

- *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (Venice Charter)*, усвоено од состанокот на Вториот меѓународен конгрес на архитекти и техничари на историски споменици во Венеција (Италија) 1964 година. Достапно на: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/venice_f.pdf (оригинална верзија на француски јазик), и https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (верзија на англиски јазик).
- *ICOMOS National Committees of the Americas, The Declaration of San Antonio*, 1996 година. Достапно на: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/188-the-declaration-of-san-antonio>
- *ICOMOS Charter - Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*, ратификувано од 14-то Генерално собрание на ИКОМОС, Викториини водопади, (Зимбабве), 2003 година. Достапно на: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/structures_e.pdf
- *ICOMOS Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, ратификувано од 16-то Генерално собрание на ИКОМОС, Квебек (Канада), 2008 година. Достапно на: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf
- *ICOMOS Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties*, 2011 година, (нов документ ќе биде издаден на крајот на 2020 година). Достапно на: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/World_Heritage/Guidance_on_heritage_impact_assessments.pdf

- *Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, The Burra Charter*, 2013 година. Достапно на: http://portal.iphan.gov.br/uploads/ckfinder/arquivos/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31_10_2013.pdf
- *ICOMOS Guidance on Post trauma recovery and reconstruction for World Heritage Cultural Properties*, 2017 година. Достапно на: <http://openarchive.icomos.org/1763/>

CEN стандарди од директен интерес за културното наследство

CEN стандардите се достапни за голем број теми:

- Општи упатства за терминологијата и процесот на конзервација, вклучително и документација.
- Истражување и дијагностицирање на градежни материјали (камења, малтери и дрвени конструкции).
- Услови за животната средина поврзани со материјали.
- Услови за животната средина поврзани со управување со згради.
- Евалуација на методи и производи за конзерваторски работи на згради (чистење, дезинфекција, заштита на површината).
- Управување со згради/собирни центри посветени на конзервација на културното наследство.
- Третман/Консолидација на објекти од културно наследство.

Во моментот се развиваат повеќе CEN стандарди. Целиот список на објавени стандарди и работната програма CEN/TC 346 Conservation of Cultural Heritage може да се пристапи на: https://standards.cen.eu/dyn/www/f?p=204%3A32%3A0%3A%3A%3A%3AFSP_ORG_ID%2CFSP_LANG_ID%3A411453%2C25&cs=17D2D76D6596BE0CAD81B69108A090D68

Дополнителни референци поврзани со некои специфични подтеми

Мониторинг и евалуација, индикатори

- European Commission (2001 година). *Ex ante evaluation. Практичен водич за подготовка на предлози за програми за расходи.*

- Rand Eppich, José Luis García Grinda (2015 година) *Management Documentation Indicators & Good Practice at Cultural Heritage Places*. The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XL-5/W7, 2015, 25th International CIPA Symposium 2015, 31 август - 04 септември 2015 година, Тајпеј, Тајван. Достапно на: <https://www.int-arch-photogramm-remote-sens-spatial-inf-sci.net/XL-5-W7/133/2015/isprsarchives-XL-5-W7-133-2015.pdf>
- Mapstone, Bruce (2004 година). *The Importance of Clear Objectives for Monitoring World Heritage Area Sites*. In *Monitoring World Heritage. World Heritage 2002 година. Shared Legacy, Common Responsibility*, Associated Workshops, 11-12 ноември 2002 година, World Heritage papers, Vicenza–Italy, UNESCO World Heritage Centre and ICCROM; стр. 48-52. Достапно на: https://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_10_en.pdf
- Sueli Ramos Schiffer (2004 година). *Monitoring the Conservation of Historical Heritage through a Participatory Process*. In *Monitoring World Heritage. World Heritage 2002 година. Shared Legacy, Common Responsibility*, Associated Workshops, 11-12 ноември 2002 година, World Heritage papers, Vicenza–Italy, UNESCO World Heritage Centre and ICCROM; стр. 110-116. Достапно на: https://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_10_en.pdf
- A. Bond, L. Langstaff, C. Ruelle (2002 година). *Monitoring and post-evaluation of the cultural heritage component of Environmental Assessments. SUI (Sustainable development of Urban historical areas through an active Integration within Towns) PositionPaper(4)*. Достапно на: http://www.lemma.ulg.ac.be/research/suit/download/SUIT5.2d_PPaper.pdf
- Coll-Serrano, Vicente, Blasco-Blasco, Olga, Carrasco-Arroyo, Salvador, & Vila-Lladosa, Luis. (2013 година). *Un sistema de indicadores para el seguimiento y evaluación de la gestión sostenible del patrimonio cultural (A system of indicators for monitoring and evaluating the sustainable management of cultural heritage)* (На шпански јазик). *Transinformação*, 25(1), 55-63. Достапно на: <https://dx.doi.org/10.1590/S0103-37862013000100006>
- Guido Licciardi, Rana Amirtahmasebi (2012 година). *The Economics of Uniqueness: Investing in Historic City Cores and Cultural Heritage Assets for Sustainable Development*. Urban Development. Washington, DC: World Bank. Достапно на: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12286>

Истражување

- Directorate-General for Research and Innovation (European Commission) (2009 година). Preserving our heritage, improving our environment. VOL I, 20 years of EU research into cultural heritage. Достапно на: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/42192772-3cc5-11ea-ba6e-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-175584324>
- Directorate-General for Research and Innovation (European Commission) (2011 година). Survey and outcomes of cultural heritage research projects supported in the context of EU environmental research programmes From 5th to 7th Framework Programme. Достапно на: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2573d211-036f-473a-aab3-da1d345022e8/language-en/format-PDF/source-search>
- Directorate-General for Research and Innovation (European Commission) (2012 година). Cultural heritage research. Survey and outcomes of projects within the environment theme: from 5th to 7th Framework programme. Достапно на: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fcb91857-05cc-4d8e-880a-511e8f6ddc5>
- Directorate-General for Research and Innovation (European Commission) (2018 година). Getting cultural heritage to work for Europe. Report of the Horizon 2020 expert group on cultural heritage. Достапно на: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b01a0d0a-2a4f-4de0-88f7-85bf2dc6e004>
- Publications Office (European Commission) (2018 година). Heritage at risk. EU research and innovation for a more resilient cultural heritage. Достапно на: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1dcbe60b-79ba-11e8-ac6a-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>
- Directorate-General for Research and Innovation (European Commission) (2018 година). Innovation in cultural heritage research. For an integrated European research policy. EU publications. Достапно на: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1dd62bd1-2216-11e8-ac73-01aa75ed71a1/language-en>
- JPI on Cultural Heritage, Strategic Research and Innovation Agenda. Достапно на: <http://jpi-ch.eu/>

Образование и обука и културно наследство

- Directive 85/384/EEC on the mutual recognition of diplomas, certificates and other evidence of formal qualifications in architecture, including measures to facilitate the effective exercise of the right of establishment and freedom to provide services. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1985/384/oj>. Веќе не е на сила.

Датум на истекување на важноста: 19/10/2007 година. Укинат со Directive 2005/36/EC.

- Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications. Достапно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1553678824472&uri=CELEX%3A32005L0036>
- Recommendation 2008/C 111/01 of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for life long learning. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1553679121672&uri=CELEX%3A32008H0506\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1553679121672&uri=CELEX%3A32008H0506(01))
- Council recommendation of 22 May 2017 on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for life long learning. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1553681234272&uri=CELEX%3A32017H0615\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1553681234272&uri=CELEX%3A32017H0615(01))
- The European Qualifications Framework. Достапно на: <https://europa.eu/europass/en/european-qualifications-framework-eqf>
- ICOMOS International Training Committee, *Guidelines on Education and Training in the Conservation and Restoration of Monuments, Ensembles and Sites*, adopted by the 10th ICOMOS General Assembly (Colombo, Sri Lanka, 1993) and currently being revised.
- Jukka Jokilehto, *A Century of Heritage Conservation*, in "Journal of Architectural Conservation", бр.3, ноември 1999 година.
- Bernard Feilden, *Architectural conservation*, in "Journal of Architectural Conservation", бр.3, ноември 1999 година.
- Aylin Orbaşlı & Philip Whitbourn, *Professional Training and Specialization in Conservation: An ICOMOS Viewpoint*, in "Journal of Architectural Conservation", бр.3, ноември 2002 година.
- John H. Stubbs, Emily G. Makaš, *Architectural Conservation in Europe and the Americas*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey (USA), 2011 година.
- Conference on Training in *Architectural Conservation (COTAC)*, as the basis for the "National Vocational Qualifications (NVQs)".

- E.C.C.O. - European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations: *Cometences for access to the conservation-restoration profession*, Impressum © e.c.c.o., 2011 - European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations a.i.s.b.l. / Confédération Européenne des Organisations de Conservateurs-Restaurateurs a.i.s.b.l." - rue Coudenberg, 70 BE-1000 Brussels Belgium / Belgique -ISBN978-92-990010-6-6. Достапно на: http://www.ecco-eu.org/fileadmin/assets/documents/publications/ECCO_Compences_EN.pdf
- Council Recommendation of 22 May 2018 on *key competences for lifelong learning* (2018/C 189/01), OJ C 189, 4.6.2018 година, стр.1. Достапно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32018H0604(01)&from=EN)
- Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture (European Commission) (2019 година). *Fostering Cooperation in the European Union on Skills, Training and Knowledge Transfer in Cultural Heritage Professions. Report of the OMC (Open Method of Coordination) working group of Member States' experts*. Достапно на: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e38e8bb3-867b-11e9-9f05-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/>

Реконструкција

- *Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage* (2000 година). Достапно на: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_07_rigacharter_ing.pdf
- ICOMOS (2017 година). *Guidance on Post trauma recovery and reconstruction for World Heritage Cultural Properties*. Достапно на: <http://openarchive.icomos.org/1763/>

Управување, толкување, социјално вклучување

- HERO project - *EU Urbact Programme*, aimed at promoting integrated governance of historic cities and provided a guidebook on good practices in cultural heritage preservation and socialization as an important resource for local and regional development. Достапно на: <https://urbact.eu/hero>
- Interpret Europe, *Engaging citizen with Europe's cultural heritage: How to make the best use of the interpretive approach. A contribution to the European Year of Cultural Heritage 2018*, јуни 2017 година. Awarded with the Altiero Spinelli Prize. Достапно на: http://www.interpret-europe.net/fileadmin/Documents/publications/ie_engaging_citizens_with_europes_cultural_heritage_co.pdf
- Voices of Culture - Structured Dialogue between the European Commission and the Cultural Sector, Brainstorming report on *Social Inclusion: Partnering with other sectors*, октомври 2018 година. Достапно на: <http://www.voicesofculture.eu/social-inclusion-partnering-with-other-sectors/>

ICOMOS

icomos.org